

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Windvanen : Napoleontische bestuurders in de Nederlandse en Franse restauratie (1813-1820)

Lok, M.M.

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Lok, M. M. (2009). Windvanen : Napoleontische bestuurders in de Nederlandse en Franse restauratie (1813-1820) Amsterdam: Bert Bakker

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <http://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Noten

I HET OUDE BESTUUR EN HET NIEUWE REGIME

- 1 J.W.A. Naber, *Overheersching en Vrijwording. Geschiedenis van Nederland tijdens de Inlijving bij Frankrijk* (juli 1810-november 1813) (Haarlem 1913), 227-246.
- 2 *Histoire de mon temps. Mémoires du Chancelier Pasquier*, uitgegeven door M. le duc d'Audiffret Pasquier, deel II (Parijs 1893), 444.
- 3 De proclamatie van 17 november waarmee de opstand tegen het Franse gezag werd afgekondigd eindigde met de woorden 'De ouden tijden komen wederom. Oranje boven!', Naber, *Overheersching en Vrijwording*, 273.
- 4 De term 'restauratie' is afkomstig van de Latijnse woorden 'restaurare' en 'restauratio', waarmee in de Oudheid voornamelijk de wederopbouw van een beschadigd gebouw werd aangeduid. In de Engelse 'Restoration' van 1660 heeft de term puur betrekking op de teruggekeerde dynastie. De Franse revolutionairen van 1789 omschreven hun handelen als een 'restauration' van oorspronkelijke vrijheden: Lodewijk XVI werd door hen in augustus 1789 omschreven als de 'restaurateur de la liberté française'. De term kreeg evenwel pas vanaf 1815 een vaste plaats in het Europese politieke denken. Vanaf 1815 zou met de term, naast een dynastieke terugkeer, ook een politieke en morele vernieuwing aangeduid worden. P. Kondylis, 'Reaktion, Restauration', in: O. Brunner, W. Conze en R. Koselleck (red.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexicon zur politisch-soziale Sprache in Deutschland*, Band V (Stuttgart 1984), 179-190.
- 5 In het begin van de negentiende eeuw werden de termen 'revolutie' en 'restauratie' nog door elkaar gebruikt. De term 'revolutie' of het Franse 'heureuse révolution' heeft in 1813-1815 nog de klassieke betekenis van 'politieke omwenteling'. Ook de Restauratie in Engeland van de Stuarts in 1660 werd door tijdgenoten aangeduid als een 'revolution'. T. Harris, *Restoration. Charles II and his Kingdoms 1660-1685* (Londen 2005), 34.
- 6 Zie bijvoorbeeld het pamflet: J. van Thoir, *De verlossing van Nederland en het herstel van Oranje in november 1813* (Leiden z.j.). Knuttel 23536. De terugkeer van Willem I werd door veel pamflettisten beschouwd als het werk van God. Volgens enkele pamfletschrijvers was de val van Napoleon zelfs voorspeld in de Heilige Schrift. In deze christelijke voorstelling was de Nederlandse natie het nieuwe Israël dat zojuist uit de Egyptische slavernij was vertrokken. De Nederlanders werden door de pamfletschrijvers opgeroepen om de Fransen – de 'Kanaänieten van de tegenwoordige eeuw' – te verdelgen. Ook werd Napoleon beschouwd als een eigentijdse Nebukadnessar, die de Nederlanders – de eigentijdse Israëlieten – in ballingschap had gevoerd. Zie bijvoorbeeld: *De val van Napoléon, voor*

- verscheide eeuwen reeds in de Heilige Schrift voorzeggd. Briefwijze medegedeeld door T.N.K. aan zijne vriend te Amsterdam* (Den Haag 1814). Knuttel 23674.
- 7 I. de Haan, *Politieke reconstructie. Een nieuw begin in de politieke geschiedenis* (Oratie Universiteit van Utrecht, 12 maart 2004).
- 8 Zie voor recente literatuur over overgangspolitiek: De Haan, *Politieke reconstructie*.
- 9 E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België*. Deel 1: 1780-1914 (Amsterdam 1976), 39; N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004), 17; F. Furet, *La Révolution*, deel 1: 1770-1814, deel 11: 1814-1880 (z.p. 1988).
- 10 Deze problematiek zien we in de moderne Europese geschiedenis terug na de Tweede Wereldoorlog, de mediterrane transitie van autoritair bestuur naar democratie in de late jaren zeventig en de overgang van communisme naar kapitalisme in Midden- en Oost-Europa. T. Judt, *Postwar. A History of Europe since 1945* (Londen 2007), hoofdstuk 11 en verder de pagina's 504-526, 585-633 en 695-700.
- 11 De Haan, *Politieke reconstructie*, 25; zie voor de centrale rol van 'transitionele justitie' in overgangspolitiek: R. G. Teitel, *Transitional Justice* (Oxford 2000).
- 12 P. Romijn, *Boosaardig bestuur* (Oratie Universiteit van Amsterdam 2003), 11 en 13. De ideeën in deze oratie zijn verder uitgewerkt in: idem, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting* (Amsterdam 2006).
- 13 Zie bijvoorbeeld P.W. Schroeder, *The Transformation of European Politics 1763-1848* (Oxford 1994); N.C.F. van Sas, *Onze Natuurlijkste Bondgenoot. Nederland, Engeland en Europa, 1813-1831* (Groningen 1985) en recentelijk: A. Zamoyski, *Rites of Peace. The Fall of Napoleon and the Congress of Vienna* (2007).
- 14 Onder meer de Amerikaanse oud-minister van Buitenlandse Zaken en Harvard-historicus Henry Kissinger heeft over dit onderwerp gepubliceerd. H.A. Kissinger, *A World Restored. Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace 1812-1822* (Londen 1957).
- 15 Zie bijvoorbeeld: N. Scholz, *Die imaginierte Restauration. Repräsentationen der Monarchie im Frankreich Ludwigs XVIII* (Darmstadt 2006) of P. Mansel, *Louis XVIII* (Londen 2005). Voor Nederland: R. Aerts, 'Een staat in verbouwing. Van Republiek naar constitutioneel koninkrijk, 1780-1848', in: R. Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen/Amsterdam 1999), 68-70. Van Willem 1 is op het moment van het schrijven van deze dissertatie nog geen wetenschappelijke biografie verschenen.
- 16 Zie voor enkele recente studies: A. Laquière, *Les origines du régime parlementaire en France, 1814-1848* (Parijs 2002); I. Backouche, *La Monarchie parlementaire, 1815-1848, de Louis XVIII à Louis-Philippe* (Parijs 2000); J. van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard. Politieke discussie en oppositievorming, 1813-1840* (Amsterdam 2004); P. van Velzen, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid. Theorie en praktijk 1813-1840* (Nijmegen 2005). Zie voor een goede inleiding in de ontwikkeling van politieke ideologieën tijdens de Restauratie: M. Broers, *Europe after Napoleon. Revolution, Reaction and Romanticism, 1814-1848* (Manchester en New York 1996). Zie voor de ontwikkeling van het liberalisme tijdens de Franse Restauratie: R. S. Alexander, *Re-writing the French Revolutio-*

- nary Tradition (Cambridge 2003). Voor het Nederlandse politieke vocabulaire: P.J. E. Bieringa, 'Vrijheid in het Nederlandse politieke vocabulaire, 1814-1840', in: E. O. G. Haitsma Mulier en W. R. E. Velema (red.), *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw* (Amsterdam 1999), 305-324.
- 17 De uitvoerende macht komt overigens wel aan de orde in bredere studies naar het politieke bestel van de Restauratie: Van Sas, 'Het politiek bestel onder Willem I', in: idem, *Metamorfose*, 418-421 en Van Zanten, *Schielijk*, hoofdstuk IV.
- 18 Een voorbeeld van dit type onderzoek is: N. Randeraad, 'Ambtenaren in Nederland (1815-1915)', in: *BMGN* 109.2 (1994), 209-236.
- 19 'For the rulers of Restoration Europe, therefore, the most obvious and, in Stuart Woolf's words, "longest-lasting" legacy of the Napoleonic era was the model of a centrally-controlled, hierarchical and uniform administration,' zo stellen Laven en Riall. D. Laven en L. Riall (red.), *Napoleon's Legacy. Problems of Government in Restoration Europe* (Oxford en New York 2000), 2.
- 20 M. Broers, 'The Restoration in Piedmont-Sardinia, 1814-1848: variations on Reaction', in: Laven en Riall, *Napoleon's Legacy*, 151-164; J.-P. Luis, *L'utopie réactionnaire. Épuration et modernisation de l'état dans l'Espagne de la fin de l'ancien régime (1823-1834)* (Madrid 2002).
- 21 Laven en Riall, *Napoleon's Legacy*, 18-19.
- 22 P. C. A. Geyl, *Patriotten en N.S.B.-ers. Een historische parallel* (Amsterdam 1946), 56. Ook J. Haak benadrukt de verschillen tussen 1813 en 1945: J. Haak, 'Van Inlijving tot bevrijding. Het Noorden van 1810-'14', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel IX (Zeist en Antwerpen 1956), 133-137. Zie voor een moderne visie: R. Aerts, 'Een staat in verbouwing', 57.
- 23 Van Sas, 'Vaderlandsche Oranjezucht', in: idem, *Metamorfose*, 345; zie ook: Van Zanten, *Schielijk*, 10-12.
- 24 Van Zanten, *Schielijk*, 84.
- 25 P. Serna, *La République des Girouettes: Une anomalie politique: La France de l'extrême centre (1789-1815... et au delà)* (Seysel 2005).
- 26 A. van Gennep, *The Rites of Passage* (Chicago 1960), 11.
- 27 Zie bijvoorbeeld J.-Y. Piboubès, *Le serment politique en France* (Ongedrukte dissertatie Universiteit van Parijs 1, 2003) en Serna, *République*.
- 28 M. Foucault, 'Governmentality', in: G. Burchell e.a., *The Foucault Effect. Studies in Governmentality* (Londen 1991), 87-104; Van Zanten, *Schielijk*, 104-105.
- 29 Een van de weinige Nederlandse publicaties over de overgang van individuele ambtsdragers na 1813 is: T. von der Dunk, 'Van bonapartist tot orangist. De grote ommezwaai van Theodorus van Swinderen in 1813', in: *De Negentiende Eeuw* 27.1 (2003), 2-14. In dit artikel pleit Von der Dunk voor meer onderzoek naar het mechanisme waarbij leden van de elite een regime veroordelen waar zij eerst dienstbaar aan zijn geweest en van deze eerdere dienstbaarheid niets meer willen weten.
- 30 A. de Tocqueville aan Freslon, 30 juli 1854, in: F. Furet en F. Mélonio (red.), *The Old Regime and the Revolution*, deel I (Chicago 1998). Vertaald uit het Frans door A. S. Kahan, 11.
- 31 Zie hiervoor bijvoorbeeld A. Jourdan, *La Révolution. Une exception française?* (z.p. 2004).

- 32 De vroegtwintigste-eeuwse Nederlandse historicus en ‘vader’ van het onderzoek van Nederland in het tijdvak van de Revolutie en de Restauratie, de Leidse hoogleraar H. Th. Colenbrander, meende dat de Bataafse Revolutie vooral een afgeleide was van de Franse. H. Th. Colenbrander, *De Bataafsche Republiek* (Amsterdam 1908). Recent onderzoek naar bijvoorbeeld de totstandkoming van de Nederlandse grondwetten heeft evenwel aangetoond dat de Nederlanders geenszins blinde uitvoerders van de Franse bevelen waren. L. de Gou, *De staatsregeling van 1798. Bronnen voor de totstandkoming*, deel 1 (Den Haag 1988), LXVII.
- 33 Van Zanten, *Schielijk*, 41. Zie hoofdstuk 11 voor een verdere analyse van ‘1820’ als cesuur in de ontwikkeling van de Franse en Nederlandse Restauratiemonarchieën.
- 34 E. de Waresquiel en B. Yvert, *Histoire de la Restauration. 1814-1830. Naissance de la France moderne* (z.p. 2002), 52.
- 35 J. A. Bornewasser, ‘Het koninkrijk der Nederlanden 1815-1830’, in: *NAGN 11* (Bussum 1983), 223-233.
- 36 Zie voor het gebruik van de termen ‘Nederland’ en ‘Nederlanders’: J. Leerssen, ‘Landsnamen, taalnamen. De lexicale aanloop tot de Groot-Nederlandse gedachte’, in: J. Fenoulhet e.a. (red.), *Neerlandistiek in contrast. Bijdragen aan het zestiende Colloquium Neerlandicum* (Woubrugge 2007), 471-485.
- 37 Zie voor de Nederlandse militaire windvanen: E. Swart, ‘Subjecten en sujetten. Willem I en de creatie van een nieuw officierencorps’, in: *Armamentaria* (2000), 89-111.
- 38 Voor informatie over de Nederlandse omwenteling op lokaal en provinciaal niveau zie: G. J. W. Koolemans Beijnen (red.), *Historisch Gedenkboek der herstelling van Neêrlands onafhankelijkheid in 1813*, 3 dln. (Haarlem 1912). Zie voor de regionale verschillen binnen Restauratie-Frankrijk: A. Jardin en A.-J. Tudesq, *Restoration and Reaction, 1815-1848* (Vertaald uit het Frans, Cambridge 1983).
- 39 Zie voor de teruggave van de koloniën door Engeland aan het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden: Van Sas, *Onze natuurlijkste bondgenoot*, 79-95.
- 40 E. de Waresquiel, *L’histoire à rebrousse-poil. Les élites, la Restauration, la Révolution* (z.p. 2005).
- 41 De term ‘bestuur’ bestond al in het vocabulaire van de Republiek der Verenigde Nederlanden: *Woordenboek der Nederlandsche taal*. Tweede deel en tweede stuk. Bewerkt door A. Kluyver en A. Lodwyckx (Den Haag en Leiden 1903), 2189. In Restauratie-Frankrijk werd de term ‘administration’ gebruikt voor het apparaat dat de ministers ondersteunde: ‘et comme le ministre de la guerre était parti avec tous les autres ministres, emmenaient les principaux chef de son administration’, Pasquier, *Mémoires* 11, 267.

II DE OMWENTELING

- 1 J. H. van der Palm, *Geschied- en redekunstig gedenkschrift van Nederlands Herstelling in den jare 1813* (Amsterdam 1816); J. Konijnenburg, *Nationaal Gedenkboek der hernieuwde Nederlandse Unie van den jare MDCCCXIII* (Den Haag 1816); H. Bosscha, *Geschiedenis der Staatsomwenteling in Nederland voorgevallen in het jaar*

- achttienhonderddertien* (Amsterdam 1814); G. W. Chad, *A Narrative of the late Revolution in Holland* (Londen 1814). Zie over deze eerste geschiedschrijvingen van '1813' de inleiding van H. T. Colenbrander bij het zesde deel van de *Gedenkstukken der Algemeene Geschiedenis van Nederland*, deel Inlijving en Opstand 1810-1813 (Den Haag 1912), xiii-xiv.
- 2 J. R. Thorbecke, 'Anton Reinhard Falck', in: idem, *Historische Schetsen* (Den Haag 1860), 175.
- 3 'Het bestuur scheen, alsof men op een ouden akker te oogsten, niet een nieuwen te ontginnen had, meer tot instandhouding, dan tot opbouw en regeling geroepen', *ibidem*, 175.
- 4 Beide auteurs publiceerden belangrijke bronnenuitgaven: H. T. Colenbrander (red.), *Gedenkstukken der Algemeene Geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840*. Voortaan afgekort als GAGN. Voor deze dissertatie is gebruikgemaakt van deel VI: *Inlijving en Opstand 1810-1813* (Den Haag 1911-1912) stuk 1 t/m 3; deel VII: *Vestiging van het Koninkrijk 1813-1815* (Den Haag 1914), één stuk; deel VIII: *Regering van Willem 1 1815-1825* (Den Haag 1915-1916), stuk 1 t/m 3. Daarnaast: H. T. Colenbrander, *Ontstaan der Grondwet. Eerste deel 1814* (Den Haag 1908) en *Tweede Deel 1815* (Den Haag 1909); J. Naber, *Correspondentie van de stadhoudelijke familie 1777-1820* (Den Haag 1936).
- 5 Zie voor Colenbrander en de 'conciliante geschiedschrijving nieuwe stijl': N. C. F. van Sas, 'Fin de Siècle als nieuw begin. Nationalisme in Nederland rond 1900', in: idem, *Metamorfose*, 586; J. Joor, *De adelaar en het lam. Onrust, opruiing en onwilligheid in Nederland ten tijde van het Koninkrijk Holland en de Inlijving bij het Franse Keizerrijk (1806-1813)*, 28-34; J. Tollebeek, *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860* (Amsterdam 1990), 33-41; E. O. G. Haitsma Mulier, 'De geschiedschrijving over de patriottentijd en de Bataafse tijd', in: W. W. Mijnhardt (red.), *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht/Antwerpen 1983), 206-227; P. B. M. Blaas, 'De prikkelbaarheid van een kleine natie met een groot verleden: Fruins en Bloks nationale geschiedschrijving', in: idem, *Geschiedenis en nostalgie. De historiografie van een kleine natie met een groot verleden* (Hilversum 2000), 15-41.
- 6 Het werk van Naber draagt de ronkende titel *Overheersching en Vrijwording* (1913). Colenbrander beschreef de gebeurtenissen van 1813 in zijn *Inlijving en Opstand* (1916). Beide auteurs hanteren in hun werken een sterk finalistisch perspectief. De twee novemberweken van de Opstand krijgen in beide boeken evenveel pagina's als de meer dan drie jaar durende Inlijving; zie ook: Colenbrander, *Vestiging van het Koninkrijk (1813-1815)* (Amsterdam 1927); idem, *Willem 1. Koning der Nederlanden*, 2 dln (Amsterdam 1931 en 1935).
- 7 A. F. Nettement, *Histoire de la Restauration* (Parijs 1860-1872), 8 delen; H. de Viel Castel, *Histoire de la Restauration* (1860-1878), 20 delen.
- 8 Zie bijvoorbeeld A. de Vaulabelle, *Histoire de deux Restaurations jusqu'à l'avènement de Louis-Philippe (de janvier 1813 à octobre 1830)*, deel IV (derde editie, Parijs 1857), 124-125; P. Duvergier de Hauranne, *Histoire du Gouvernement parlementaire en France 1814-1848*, deel I (Parijs 1857), viii.
- 9 G. A. de Bertier de Sauvigny, *Le comte de Bertier (1782-1864) et l'enigme de la congrégation* (Parijs 1984).

- 10 Bertier de Sauvigny, *Au soir de la monarchie. La Restauration* (derde herziene editie, Parijs 1983).
- 11 Waresquiel en Yvert, *Histoire de la Restauration*.
- 12 Furet, *La Révolution*.
- 13 S. Kroen, *Politics and Theater. The Crisis of Legitimacy in Restoration France 1815-1830* (Berkeley, Los Angeles en Londen 2000). Zie voor het voortleven van de revolutionaire traditie ook: R. S. Alexander, *Bonapartism and the Revolutionary Tradition in France. The Fédérés of 1815* (Cambridge 1991). Een Nederlandse historicus die het tijdvak van de Franse Restauratie vooral door de bril van de Revolutie bekijkt is N. J. Maarsen, *De strijd om de revolutie in de Restauratie* (Amsterdam 1976). De studie van Maarsen is helaas beperkt van opzet en maakt geen deel uit van het bredere internationale debat over de Restauratie. De Franse historicus L. Nagy kijkt in zijn dissertatie ook naar de moeilijk te definiëren liberale complotteurs die de herinnering aan de revolutie levend wilden houden. Deze internationaal georiënteerde groepen ontwikkelden geen uitgedachte politieke theorie, maar wilden vooral de ideeën van de Revolutie door middel van samenzweringen in de praktijk brengen. L. Nagy, *Le romantisme en action* (ongepubliceerde doctoraatsthese, Universiteit van Parijs VII – Saint Denis 2006).
- 14 *Gedenkschriften van den graaf Van der Duyn van Maasdam en van den baron Van der Capellen, bijeengezameld*, gerangschikt en uitgegeven door hunnen vriend baron C. F. Sirtema van Grovestins (Amsterdam 1853), 18-20.
- 15 De term corporatisme is een twintigste-eeuwse Franse term die aanvankelijk werd gebruikt voor de ideologie die uitging van de gedachte dat de politieke macht aan een samenwerkingsverband van werkgevers en werknemers gegeven diende te worden. M. Prak, *Republikeinse veelvoud, democratisch enkelvoud. Sociale verandering in het Revolutietijdvak. 's-Hertogenbosch 1770-1820* (Nijmegen 1999), 22.
- 16 Zie voor literatuur over de staatsinstellingen van de Republiek der Verenigde Nederlanden: R. Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek* (Den Haag 1901); S. J. Fockema Andreae, *De Nederlandse Staat onder de Republiek* (Amsterdam 1978). Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde Nieuwe Reeks deel LXVIII, nr. 3; J. I. Israel, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness and Fall 1477-1806* (Oxford 1995). Zie voor een mooie beschrijving van het corporatistische karakter van de Republiek: M. Prak, *Republikeinse veelvoud*.
- 17 Zie voor literatuur over Frankrijk tijdens het Ancien Régime: R. Briggs, *Early Modern France 1560-1715* (Oxford 1977); A. Cobban, *A History of Modern France. The Old Régime and the Revolution 1715-1799* (Londen 1962); W. Doyle, *The Ancien Régime* (Londen 1986); J. H. Shennan, *The Parlement of Paris* (Bodmin, 1968, 1998).
- 18 Het standaardwerk voor het bestuursstelsel van de Republiek in de tweede helft van de achttiende eeuw is: A. J. C. M. Gabriëls, *De beren als dienaren en de dienaar als beer. Het stadhouderlijk stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw* (Leiden 1990).
- 19 Cobban, *The Old Régime*, hoofdstuk 11.
- 20 In 1757 versloeg de Pruisische koning Frederik de Grote een twee keer zo groot Frans leger. Op de wereldzeeën werd de Franse marine tijdens de Zevenjarige

- Oorlog door de Britse marine veelvuldig verslagen. In 1772 werd de Franse bondgenoot Polen door Rusland, Pruisen en alliantiegenoot Oostenrijk opgedeeld. Deze militaire nederlagen en vernederingen toonden het onvermogen aan van de Bourbonmonarchie om de Franse natie te leiden en ondermijnden zo haar legitimiteit. T. C. W. Blanning, *The Culture of Power and the Power of Culture. Old Regime Europe 1660-1789* (Oxford 2002), 357-427.
- 21 S. R. E. Klein, *Patriots republikenisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)* (Amsterdam 1995), 112-113.
- 22 Het Nederlandse vervaldenken wordt onder meer beschreven in J. Kloek en W. Mijnhardt, *Ijkkpunt 1800. Blawdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001), serie Nederlandse cultuur in Europese context, 22. Kloek en Mijnhardt menen ten onrechte dat het vervaldenken een exclusief Nederlands fenomeen was. Ook in Frankrijk zien we dit vervaldenken aan de vooravond van de Revolutie terug. D. A. Bell, *The Cult of the Nation in France. Inventing Nationalism, 1680-1800* (Cambridge, Mass. en Londen 2001), 74.
- 23 Zie voor de achttiende-eeuwse Nederlandse publieke opinie: Kloek en Mijnhardt, *Ijkkpunt 1800*, 61-143.
- 24 K. M. Baker, 'Public opinion as political invention', in: idem, *Inventing the French Revolution. Essays on French Political Culture in the Eighteenth Century* (Cambridge 1990), 171 en 186.
- 25 Veel van de publieke meningsvorming in de Republiek en in Frankrijk vond plaats in genootschappen als bijvoorbeeld de vrijmetselarij. Deze gezelschappen vormden vrijplaatsen waar kritiek op het bestaande systeem en zijn ambtsdragers geformuleerd kon worden. R. Chartier, *The Cultural Origins of the French Revolution* (Durham en Londen 1991), 162-168; Kloek en Mijnhardt, *Ijkkpunt 1800*, hoofdstuk 7.
- 26 Zowel Lodewijk xv als stadhouder Willem v slaagde er niet goed in om zijn heerschappij een nationaal aura te geven. Lodewijks eega, Marie-Antoinette, was in de Franse beeldvorming *l'autrichienne*, de Oostenrijkse. Ook de stadhouder werd beschuldigd van Engelse sympathieën en landverraad. De kritiek op Marie-Antoinette in de publieke opinie maakte deel uit van een proces dat de desacralisatie van het traditionele gezag genoemd zou kunnen worden. Lodewijk xv en Marie-Antoinette werden in beeldende pamfletten van allerlei seksuele perversiteiten beschuldigd. Dit gold ook voor stadhouder Willem v, zijn vermeende maîtresse Stans van Lynden en zijn belangrijkste adviseur Van Brunswijk. Daarnaast werden beide heersers beschuldigd van corruptie, decadentie en despotie. Klein, *Patriots republikenisme*, 128-167; Chartier, *Cultural Origins*, hoofdstuk 6; Blanning, *Culture of Power*, 409.
- 27 *De Herkaauwer. Eerste deel* (Amsterdam 1815), 27.
- 28 Zie voor het patriotse politieke denken: Klein, *Patriots republikenisme*; voor de (oudere) historiografie rondom de patriottentijd: P. B. M. Blaas, 'De patriottenbeweging als epiloog: rond Colenbranders *Patriottentijd*', in: idem, *Geschiedenis en nostalgie*, 82-98.
- 29 Prak, *Republikeinse veelvoud*, 190-197.
- 30 Zie voor de Franse constitutionele debatten: Baker, *Inventing the French Revolution*, 252-257.

- 31 Zie voor literatuur over de gematigde fase van de Franse revolutie het tweede deel van de serie *The French Revolution and the Creation of Modern Political Culture* (uitgegeven door C. Lucas) ter gelegenheid van het tweehonderdjarige bestaan van de revolutie en geschreven door prominente historici van de revisionistische school; F. Furet, *Penser la Révolution* (z.p. 1978); K.M. Baker, *Inventing the French Revolution*; T.C.W. Blanning, *The French Revolution. Class War or Culture Clash* (Basingstoke en Londen 1998). Studies in European history; L. Hunt, *Politics, Culture and Class in the French Revolution*; D.M.G. Sutherland, *Revolutie en contrarevolutie. Frankrijk 1789-1815* (Nederlandse vertaling Amsterdam 1989); M. Ozouf, *Festivals and the French Revolution* (Engelse vertaling uit het Frans, Cambridge Mass. en Londen, 1991); S. Schama, *Burgers. Een kroniek van de Franse revolutie* (Nederlandse vertaling uit het Engels, Amsterdam 1989). Vanuit een comparatief perspectief geschreven zijn R. R. Palmer, *The age of the democratic revolution. A political history of Europe and America, 1760-1800*, deel 1: The Challenge (Princeton 1964) en, meer recent, Jourdan, *La Révolution*.
- 32 Zie voor een beschrijving van de revolutie op gewestelijk niveau: J. Kuiper, *Een revolutie ontrafeld. Politiek in Friesland 1795-1798* (Franeker 2002).
- 33 Zie voor de ontwikkeling van de Nederlandse nationale identiteit in de tweede helft van de achttiende eeuw: Van Sas, 'Vaderlandsliefde, nationalisme en vaderlands gevoel, 1770-1813', in: idem, *Metamorfose*, 69-96. Zie voor Frankrijk: Bell, *Cult of the Nation*.
- 34 Dit onderscheid tussen het Franse en het Bataafse revolutionaire discours werd gemaakt door J. Rosendaal, *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795* (z.p. 2003), 586; zie verder voor de Bataafse Revolutie de diverse artikelen in Van Sas, *Metamorfose*; S. Schama, *Patriots and Liberators. Revolution in the Netherlands* (Londen 1977); J.M.F. Fritschy, *De patriotten en de financiën van de Bataafse Republiek. Hollands krediet en de smalle marges voor een nieuw beleid (1795-1801)* (Maarsen 1988); A. Jourdan, *La Révolution batave entre la France et l'Amérique (1795-1806)* (Rennes 2008).
- 35 Zowel bij tijdgenoten als bij latere historici leidde de vraag naar de verklaring van deze radicalisering tot heftige debatten. Een grote rol in dit radicaliseringproces speelden de oorlogen die revolutionair Frankrijk vanaf 1792 tegen Oostenrijk, Pruisen, Sardinië, Spanje, Groot-Brittannië en de Republiek voerde. Marxistische historici als de Fransman A. Soboul hebben gewezen op het belang van de klassenstrijd tussen adel, burgerij en sansculottes voor de radicalisering van de revolutie. Revisionistische historici hebben onder aanvoering van F. Furet betoogd dat de radicalisering het onvermijdelijke gevolg was van de revolutionaire ideologie. De laatste jaren wordt weer aandacht geschonken aan het belang van het historische feit op zich. De vlucht van de koning in 1792 wordt nu weer gezien als een beslissende gebeurtenis. Door zijn vlucht maakte de koning duidelijk dat de monarchie en de revolutie onverenigbaar waren. K.M. Baker, 'Introduction', in: *The Invention of Modern Political Culture* IV, xxii-xiv; Furet, *Penser la Révolution*; T. Tackett, *When the King Took Flight* (Cambridge 2003).
- 36 Het standaardwerk over de Terreur op nationaal niveau is: P. Gueniffey, *La politique de la Terreur* (z.p. 2000). Zie ook: J.-C. Martin, *Violence et Révolution. Essai sur la naissance d'un mythe national* (Parijs 2006).

- 37 Zie voor de politieke cultuur van de Terreur: K.M. Baker (red.), *The Terror* (Oxford en New York 1994). *The Invention of the Modern Political Culture*, deel IV.
- 38 Mansel, *Louis XVIII*, 53.
- 39 Ibidem, hoofdstuk III en IV.
- 40 Zie bijvoorbeeld J. Rosendaal, *De Nederlandse revolutie. Vrijheid, volk en vaderland 1783-1799* (Nijmegen 2005) en E. Gans e.a. (red.), *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (z.p. 2003).
- 41 Zie voor het debat over de grondwet in de Nationale Vergadering: Schama, *Patriots*, hoofdstuk 6; C. H. E. de Wit, 'De Noordelijke Nederlanden in de Bataafse en de Franse tijd 1795-1813', in: *NAGN II*.
- 42 Schama, *Patriots*, hoofdstuk 8; W.R.E. Velema, 'Revolutie, Republiek en Constitutie. De ideologische context van de eerste Nederlandse grondwet', in: N.C.F. van Sas en H. te Velde, *De eeuw van de grondwet. Grondwet en politiek in Nederland, 1798-1917* (Deventer 1998).
- 43 A. de Tocqueville, *L'Ancien Régime et la Révolution* (z.p., uitgave 1967).
- 44 Toespraak van P. Paulus op 1 maart 1796, in: *Dagverhaal der handelingen van de Nationaale Vergadering representerende het Volk van Nederland*, deel 1 (Den Haag 1796), 6.
- 45 B. Baczko, *Comment sortir de la Terreur? Thermidor et la Révolution* (z.p. 1989).
- 46 Ibidem, 173-174. Zie ook: H.G. Brown, *Ending the French Revolution. Violence, Justice and Repression from the Terror to Napoleon* (Charlottesville en Londen 2006).
- 47 Schama, *Patriots*, 354-409.
- 48 *Gedenkschriften Van der Duyn*, 22.
- 49 J. Tulard, *Napoleon. The Myth of the Saviour* (Engelse vertaling, Londen 1984).
- 50 J. Godechot, *Les institutions de la France sous la Révolution et l'Empire* (Parijs 1951, derde uitgave 1985), 558-559; I. Woloch, *Napoleon and His Collaborators. The Making of a Dictatorship* (New York 2001), 18-35; F. Bluche, *Le bonapartisme. Aux origines de la droite autoritaire (1800-1850)* (Parijs 1980).
- 51 Tulard, *Myth of the Saviour*, 93-125; Godechot, *Institutions*, 570-571.
- 52 Woloch, *Napoleon and His Collaborators*, 103.
- 53 I. Collins, *Napoleon and His Parliaments, 1800-1815* (Londen 1979), 17.
- 54 Tulard, *Myth of the Saviour*, 114-130.
- 55 Ibidem, 307. P.W. Schroeder betwijfelt echter de juistheid van deze uitspraak. Napoleon verloor immers zes van zijn twaalf grote militaire campagnes en bracht daardoor Frankrijk aan de rand van de afgrond. Tot 1814 waren er echter in Frankrijk geen serieuze pogingen om hem omver te werpen. Schroeder, *Transformation*, 468.
- 56 Ellis noemt het aantal van 916.000 oorlogsdoden in de departementen die na 1815 Frans bleven als gevolg van de napoleontische oorlogen. G. Ellis, *The Napoleonic Empire* (Atlantic Highland, NJ, 1991), *Studies in European History*, 109.
- 57 C. H. E. de Wit, 'Het staatsbewind (1801-1805)', *NAGN II*, 175-179.
- 58 Aanvankelijk was het de bedoeling van de stadhouderlijke familie om naar de Nassause erflanden te gaan. Het nog onafhankelijke Nassau bevond zich echter midden in het strijdveld van het revolutionaire Frankrijk, Pruisen en Oosten-

- rijk en was te onveilig. Na verloop van tijd veranderde het voornemen om naar Duitsland te gaan in een vage wens en werd het Londense Hampton Court de nieuwe permanente stadhouderlijke residentie. In 1801 vertrok stadhouder Willem v uit Engeland en vestigde zich op slot Oranienstein in het Duitse vorstendom Nassau uit onvrede met de vrede die Engeland met de Bataafse Republiek had gesloten. A.J.M.C. Gabriëls, 'Tweemaal in ballingschap. Het verblijf van prins Willem v in Gelderland (1785-1787) en in Groot-Brittannië (1795-1801)', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis (TvG)* 112.3 (1999), 323-352.
- 59 Zie voor de Fuldase jaren van Willem I: J.A. Bornewasser, *Kirche und Staat in Fulda unter Wilhelm Friedrich von Oranien, 1802-1806* (Nijmegen 1956).
- 60 Zie over deze periode: J. Naber (red.), *Correspondentie van de stadhouderlijke familie 1777-1820*. Deel v (1807-1820) (Den Haag 1936).
- 61 Over Schimmelpenninck en zijn 'presidentschap': Van Sas, 'Rutger Jan Schimmelpenninck. Van parlementariër tot president' in: idem, *Metamorfose*, 293-302.
- 62 W.R.E. Velema, 'Lodewijk Napoleon en het einde van de republikeinse politiek', in: *De Negentiende Eeuw* 30 (2006). Themanummer Koninkrijk Holland (1806-1810), 147-158.
- 63 Zie voor literatuur over koning Lodewijk het themanummer van *De Negentiende Eeuw* (2006); daarnaast M.J. van der Burg, *Nederland onder Franse invloed. Cultuurtransfer en staatsvorming in de Napoleontische tijd, 1799-1813* (ongepubliceerde dissertatie Universiteit van Amsterdam 2007); Schama, *Patriots and liberators*; G.D. Homan, *Nederland in de Napoleontische tijd 1795-1815* (Haarlem 1978); Joor, *De adelaar en het lam; Lodewijk Napoleon, koning van Holland. Gedenkschriften*. Gekozen, vertaald en met getuigenissen van tijdgenoten vermeerderd door Wim Zaal (Tweede druk Amsterdam 2005).
- 64 Typerend voor de houding van Nederlandse historici ten aanzien van deze cruciale periode in de vaderlandse geschiedenis is wellicht de uitspraak van Huizinga dat er 'in de jaren der Inlijving geen zelfstandige Nederlandsche geschiedenis [is]. Hoe het inlijvingsdecreet werd uitgevoerd en opgenomen is spoedig verteld'. J. Huizinga, 'Boekbespreking van H.T. Colenbranders Inlijving en Opstand', in: idem, *Verzamelde werken* deel 11 Nederland (Haarlem 1948), 89.
- 65 Als gevolg van het ontbreken van Nederlandse studies naar het bestuur in die jaren is moeilijk te zeggen of de observatie van de Britse historicus Michael Rowe met betrekking tot het Rijnland over het voortleven van prerevolutionaire structuren ook voor de Nederlanden opgaat. Volgens tijdgenoot Van der Duyn was dit wel het geval. M. Rowe, *From Reich to State. The Rhineland in the Revolutionary Age, 1780-1830* (Cambridge 2003).
- 66 De belangrijkste recente studie van Nederland tijdens de Inlijving is Joor, *De adelaar en het lam*. Joors boek biedt een schat aan informatie, maar is vooral geschreven vanuit het oogpunt van het protest tegen het keizerlijke gezag. Het wachten is op een studie die het bestuur van Nederland vanuit het oogpunt van de imperiale gezagsdragers bestudeert.
- 67 Bij mijn weten is dit fascinerende 'ontwerp voor de gewapende insurrectie' bij historici tot nu toe onopgemerkt gebleven. Nationaal Archief, archief Staatssecretarie/Kabinet des Konings, inv.nr. 6118.

- 68 H. Colenbrander (red.), *De Gedenkschriften van Falck* (Den Haag 1913). RGP Kleine serie 13, 85.
- 69 Bertier de Sauvigny, *La Restauration*, 41.
- 70 Zie bijvoorbeeld de brief van Fennekol aan Wiselius van 24 november 1813, GAGN VI, 1756-1760.
- 71 Zaal (red.), *Gedenkschriften Lodewijk Napoleon*, 193.
- 72 Van Sas, 'Het grote Nederland van Willem I. Een schone slaapster die niet wakker wilde worden', in: idem, *Metamorfose*, 401 en idem, 'Het Europese statensstelsel, 1814/1815-1870', in: L.H.M. Wessels en A. Bosch (red.), *Veranderende grenzen. Nationalisme in Europa, 1815-1919* (Nijmegen 1997), 225.
- 73 Zo zijn veel archiefstukken met betrekking tot de Franse interne politieke en staatkundige reconstructie na de Honderd Dagen te vinden in het archief van het ministerie van Buitenlandse Zaken aan de Quai d'Orsay in Parijs.
- 74 Van Sas, 'Het Europese Statensstelsel', 232.
- 75 Schroeder, *Transformation*, 458.
- 76 Ibidem, 445-457.
- 77 Ibidem, 459-471.
- 78 Ibidem, 496.
- 79 Bertier de Sauvigny, *Restauration*, 24.
- 80 Schroeder, *Transformation*, 505-509.
- 81 Van Sas, 'Het Europese Statensstelsel', 241-243.
- 82 Voor een meer uitgebreide beschrijving van de gebeurtenissen van de novemberweken zie: R. Fruin, 'Gijsbert-Karel van Hogendorp in november 1813', in: *Verspreide Geschriften v* (Den Haag 1902); Naber, *Overbeersching en Vrijwording* en Colenbrander, *Inlijving en Opstand*. Meer recent is: J.A. Bornewasser, 'De zelfstandige eenheidsstaat in de Noordelijke Nederlanden gegrondvest 1813-1814' en 'Het Koninkrijk der Nederlanden', in: NAGN II; D.H. Couvée en G. Pikkemaat, *1813-1815. Ons koninkrijk geboren* (Alphen aan de Rijn 1963); E.J. Vles, *Twee weken in november. De omwenteling van 1813* (Amsterdam 2006).
- 83 Zie voor literatuur over Van Hogendorp: H. L. T. de Beaufort, *Gijsbert Karel van Hogendorp* (Rotterdam 1948); P.C.H. Opmeer, *De economische denkbeelden van Gijsbert Karel van Hogendorp (1762-1834)* (Tilburg 1982); H. van der Hoeven, *Gijsbert Karel van Hogendorp. Conservatief of liberaal?* (Groningen 1976). De beste bron zijn zijn gedenkschriften: *Brieven en gedenkschriften van Gijsbert Karel van Hogendorp*, dln. 1-VII (Den Haag 1866-1903).
- 84 Van Hogendorp, *Gedenkschriften* IV, 234.
- 85 Ibidem, 190.
- 86 Ledenlijst van het jaar 1810, archief van de Grande Société, inv. 105. Met dank aan Jan-Hein Furn  e voor het mij bekendmaken met deze bron. Naar het verband tussen sociaal verkeer en politieke partijvorming is mijn inziens nog veel onderzoek nodig.
- 87 Van Hogendorp, *Gedenkschriften* IV, 200.
- 88 Ibidem, 240-241.
- 89 Ibidem, 192.
- 90 De archiefstukken van het Algemeen Bewind zijn voor een groot deel terug te vinden in het archief van de Staatssecretarie en het Kabinet des Konings in het

Nationaal Archief. Kenmerkend voor het geïmproviseerde en ad-hockarakter van het Algemeen Bestuur is wellicht dat een deel van de stukken te vinden is in het privéarchief van Van Hogendorp en andere betrokken personen. Ook wijst deze verdeling van de archiefstukken op het persoonlijke karakter dat de politiek in het begin van de negentiende eeuw nog had. Veel stukken zijn gepubliceerd in de *Gedenkstukken der Algemeene Geschiedenis der Nederlanden* en de *Brieven en gedenkstukken van Van Hogendorp*.

- 91 Brief van de commissarissen-generaal van het Algemeen Bestuur ter regeling van 's lands zaken te Amsterdam en Noord-Holland aan het Algemeen Bestuur, 28 november 1813, NA, Archief Staatssecretarie, inv.nr. 5654. Het Algemeen Bestuur gaf opdracht om in iedere gemeente een kist te plaatsen waarin geld ten behoeve van de opstand gedeponereerd kon worden, NA, Staatssecretarie, inv.nr. 6083.
- 92 Proclamatie Algemeen Bewind 21 november 1813, NA, Staatssecretarie, inv.nr. 1.
- 93 De commissarissen-generaal van Amsterdam schreven het Algemeen Bestuur op 23 november dat zij voorkomen hadden dat de Russische troepen Amsterdam bezetten. Tevens hadden zij een Russische generaal overtuigd het Algemeen Bewind als medegeallieerde te zien, in plaats van de Nederlanden als veroverd gebied te beschouwen. Brief commissarissen-generaal Amsterdam aan Algemeen Bestuur, 23 november 1813, NA, Staatssecretarie, inv.nr. 5654. Het Algemeen Bestuur antwoordde dat de commissarissen de geallieerden duidelijk moesten maken dat de autoriteit van het voorlopige bewind niet alleen het departement van de Maasmonden gold, maar het hele gebied van de oude Republiek der Verenigde Nederlanden. Kennelijk verkeerden de geallieerden in die veronderstelling. Antwoord Algemeen Bestuur, 28 november 1813, NA, Staatssecretarie, inv. nr. 5654.
- 94 In het archief van het Algemeen Bestuur zijn talloze brieven te vinden aan de verschillende gemeenten om hen aan te manen een voorlopig bestuur in te stellen en de proclamaties van het Algemeen Bestuur uit te vaardigen en na te lezen. Zie bijvoorbeeld de brief van het Algemeen Bewind aan de gemeente Maasland van 25 november 1813, NA, Staatssecretarie, inv.nr. 1.
- 95 Het ontbreken van een duidelijk legitiem gezag of, beter nog, de strijd over wat legitiem gezag was, leidde ertoe dat ook anderen dan Van Hogendorp zonder duidelijke grond een positie van autoriteit konden opeisen. De reeds genoemde complotteur Kelfken beschreef bijvoorbeeld in een later geschreven verslag aan Willem I hoe hij zich na het binnentrekken van de Kozakken bij de Russische soldaten aansloot en zich voordeed als een hoge geallieerde militair. In deze positie kon hij bevelen uitdelen en vergunningen controleren. Het herstel van een duidelijk legitiem gezag maakte eind december een einde aan wilde acties als die van Kelfken. 'Manuscript bevattende alle de bijzonderheden van de komst der eerste kozakken in Holland en het gevangen neemen van den Franschen admiraal Truquet', NA, Staatssecretarie, inv.nr. 6118.
- 96 In het geheim archief van de Staatssecretarie is de briefwisseling tussen admiraal Ver Huell en de Prins van Oranje terug te vinden. De motivatie van Ver Huell om zich te verzetten tegen de omwenteling wordt duidelijk uit het vol-

- gende citaat in zijn brief aan de prins van 24 december 1813: 'si on veut les [het fort] exposer aux chances d'une attaque, les lois les plus sacrées du devoir et de l'honneur imposent de les défendre jusqu'à l'extrémité.' NA, Staatssecretarie, inv.nr. 5654.
- 97 In een bericht van de commissarissen-generaal te Amsterdam staat dat de commissarissen geprobeerd hebben Gogel over te halen zich bij het voorlopig bestuur aan te sluiten omdat dit een gunstig effect op de Amsterdamse beurs zou hebben. Gogel weigerde in zijn brief van 22 november echter omdat hij zich niet ontslagen achtte als staatsraad in dienst van de keizer en vertrok naar Parijs. NA, Staatssecretarie, inv.nr. 6085. Zie ook hoofdstuk VII. Ook R. Voûte schreef het Algemeen Bewind dat hij zich niet ontslagen achtte van zijn functie van requestmeester van de keizerlijke Staatsraad en gewoon de napoleontische bevelen bleef uitvoeren. Brief R. Voûte aan het Van der Duyn van Maasdam en Van Hogendorp, 22 november 1813, NA, Staatssecretarie, inv.nr. 6085.
- 98 De Prins van Oranje was pas op 20 november op hoogte van de opstand tegen het Franse gezag. Naber, *Correspondentie* v, xvii.
- 99 Van Hogendorp, *Gedenkschriften* IV, 193.
- 100 Ibidem, 218.
- 101 Waresquiel, *Restauration*, 35.
- 102 Zie voor de meest recente gezaghebbende biografie: E. de Waresquiel, *Talleyrand. Le prince immobile* (z.p. 2003).
- 103 Waresquiel, *Talleyrand*, 448.
- 104 Ibidem, 448-449.
- 105 Ibidem, 452-454; Waresquiel, *Restauration*, 40-48.
- 106 AN, AFV (régime royal 1814-1815) I, dossier 2.
- 107 Zie de Ordre du jour van 17 april 1814, AN, AFV I, dossier 2.
- 108 Ordonnantie 20 april 1814, AN, AFV I.
- 109 Feuille de présentation 18 april 1814, AN, AFV I, dossier 3 en dossier 5.
- 110 Feuille de présentation 19 april 1814, AN, AFV I.
- 111 Waresquiel, *Talleyrand*, 455-456.
- 112 Zie bijvoorbeeld de brieven van het Algemeen Bestuur aan R. Fagel in: Van Hogendorp, *Gedenkstukken* IV, 264. Ook in andere correspondentie van het Algemeen Bestuur wordt de benaming 'Prins Willem den zesden' gebruikt. Fagel spreekt in zijn antwoordbrieven al van 'Willem I'. Aangezien Fagel in nauw contact stond met de prins mag aangenomen worden dat Willem Frederik deze titel ook prefereerde, maar nog niet openlijk wilde gebruiken voordat zijn positie veilig was gesteld. NA, Staatssecretarie, inv.nr. 6083.
- 113 Willem Frederik had Lodewijk XVIII op 12 mei 1813 in Londen zelfs een bezoek gebracht. Naber, *Correspondentie* v, 203.
- 114 De term 'moment anglais' kan duiden op zowel de invloed van de Engelse buitenlandse politiek in beide landen als het naar Engels model gevormde politieke systeem, een parlementaire monarchie met een tweekamerstelsel.
- 115 Zie voor de Britse politiek ten aanzien van de Nederlanden in de jaren voorafgaande aan de omwenteling, Van Sas, *Natuurlijkste bondgenoot*, 35-44.
- 116 J.A. Bornewasser, 'Koning Willem I', in: C.A. Tamse (red.), *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis* (Alphen aan Rijn, 1979), 241-242.

- 117 Mansel, *Louis XVIII*, hoofdstuk VII.
- 118 [A.W. van Engelen], *Uit de Gedenkschriften van een voornaam Nederlandsch be-
ambte* (Tweede druk Rotterdam 1977), 266.
- 119 Bornewasser, 'De zelfstandige eenheidsstaat', 213-215; J. van Zanten, 'Het
strand van Scheveningen. De aankomst van koning Willem I op 30 november
1813', in: J. Bank en M. Mathijssen (red.), *Plaatsen van herinnering. Nederland in
de negentiende eeuw* (Amsterdam 2006).
- 120 Van Zanten, *Schielijk*, 23-24.
- 121 Waresquiel, *Restauration*, 54.
- 122 Tijdens deze intocht schijnt er oprechte volksvreugde te zijn geweest, die wel-
licht evenzeer verklaard kan worden door het einde aan de oorlog als door de
terugkeer van 'Louis-le-désirée'. De vreugde lijkt echter niet in alle wijken even
groot te zijn geweest en de grenadiers van de voormalige Garde Napoléon, die
een haag vormden van de Pont-Neuf tot aan de Notre Dame, maakten een
overwegend droefgeestige en, volgens Chateaubriand, zelfs dreigende indruk.
Waresquiel, *Restauration*, 56.
- 123 P. Rosanvallon, *La monarchie impossible. Les Chartes de 1814 et de 1830* (z.p. 1994), 32.
- 124 Waresquiel, *Restauration*, 54; Mansel, *Louis XVIII*, 176.
- 125 Scholz, *Die imaginierte Restauration*.
- 126 Zie voor de samenstelling en werkzaamheden van de Franse grondwetscommis-
sie: Rosanvallon, *Monarchie impossible*, 29-43.
- 127 Ibidem, 47-50.
- 128 Waresquiel, *Restauration*, 60.
- 129 Van Sas, *Grondwet*; Van Zanten, *Schielijk*; P. van Velzen schrijft dat 'er geduren-
de de periode 1814-1840 wel degelijk een grondwettelijke basis bestond voor
een parlementaire ministeriële verantwoordelijkheid en dat er bijna permanent
strijd woedde over de erkenning daarvan', in: Van Velzen, *De ongeken-
de verantwoordelijkheid*, 1.
- 130 Toespraak van de prins voor de notabelenvergadering (Bijlage 1). NA, Staats-
secretarie, inv.nr. 6054.
- 131 Al in 1819 ontkende Willem het constitutionele karakter van zijn koningschap.
Zijn gezag zou al voor de totstandkoming van de grondwet hebben bestaan en
diende naar eigen zeggen dan ook als gematigd en niet als constitutioneel ge-
kenschetst te worden. Kossman, *De Lage Landen*, deel 1, 105.
- 132 Zoals Willem het stelde in zijn toespraak voor de aanzienlijken: 'Overtuigd door
hetgeen wij, gedurende twintig jaren gezien hebben, dat eene hoofdelijke stem-
ming van het gehele volk bijna, uit den aard der zake, niet anders dan eene blote
vertoning is, heb ik juist daarom deze vergadering bijeengeroepen, om zeker
te zijn, dat mannen, uit alle oorden van het Vaderland uit de achtenswaardigste
burgers gekozen, niet bij overijling maar na een bedaard overleg ten hunnent,
zonder werking van invloed van of overreding de vraag beantwoorden zouden
of zij in deze grondwet genoegzamen waarborg voor hun geluk en voor hunne
veiligheid niet alleen maar ook voor die van hunne kinderen vonden.' Toespraak
prins voor de notabelenvergadering, NA, Staatssecretarie, inv.nr. 6054.
- 133 Zie voor deze visie bijvoorbeeld Colenbrander, *De Vestiging van het Koninkrijk*,
Inleiding.

- 134 Het idee om de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden te verenigen was in 1813 overigens niet nieuw: al aan het einde van de achttiende eeuw werden in binnen- en buitenland voorstellen gedaan om beide Nederlanden na 200 jaar opnieuw te verenigen. Van Sas, *Natuurlijkste bondgenoot*, 35.
- 135 Van Sas meent dat de vorming van de nieuwe staatkundige constructie ook legitimiteit aan het koningschap van Willem I gaf, dat eveneens een staatkundige noviteit in de Nederlanden was. Het amalgaam zou de overgang van republiek naar koninkrijk vergemakkelijken. Van Sas, *Natuurlijkste bondgenoot*, 57.
- 136 Zie voor de sociaaleconomische ontwikkeling van Nederland na 1813: M. Wintle, *An Economic and Social History of the Netherlands 1800-1920. Demographic, Economic and Social Transition* (Cambridge 2000).
- 137 Van Sas, *Natuurlijkste bondgenoot*, 61-63.
- 138 Zie hiervoor: NA, Staatssecretarie, 'Archieven van de Administration commune des Hauts Puissances alliées in de Zuidelijke Nederlanden januari 1814-31 juli' en het 'Archief voor de secretaris van staat voor België, 3 augustus 1814-10 april 1816'. De integratie van de Zuidelijke provinciën in het koninkrijk van Willem I verdient nog een grondige studie.
- 139 Van Sas, 'Onder waarborging eener wijze constitutie. Grondwet en politiek, 1813-1848', in: idem, *Metamorfose*, 464.
- 140 De Bourbons hadden de terugkeer van Napoleon volgens de koele chroniqueur Pasquier voor een groot deel aan zichzelf te wijten. Zij verbraken de voorwaarden van de troonsafstand van Napoleon van april 1814 door de afgesproken jaarlijkse betalingen aan de voormalige keizer en zijn familie te verminderen. Daarnaast werd Napoleon nauwelijks in de gaten gehouden, terwijl hij door zijn agenten uitstekend werd geïnformeerd over de Franse ontwikkelingen en de problemen waarmee de Restauratiemonarchie geconfronteerd werd. Pasquier, *Mémoires*, deel III, 120-124.
- 141 De term wordt voor het eerst gemunt door de prefect van de Seine, Chabrol, bij zijn toespraak voor de uit Gent teruggekeerde Lodewijk XVIII.
- 142 Zie voor literatuur over de Honderd Dagen: Jean Tulard, *Les vingt jours. Louis XVIII ou Napoléon. 1er-20 mars 1815* (z.p. 2001); D. de Villepin, *Les Cent-Jours ou l'esprit de sacrifice* (Parijs 2001); Waresquiel, *Restauration*, 113-124 en idem, *Cent Jours. La tentation de l'impossible, mars-juillet 1815* (z.p. 2008).
- 143 Pasquier, *Mémoires* III, 48-49.
- 144 Zie bijvoorbeeld de geschriften van J. Fiévée zoals beschreven in hoofdstuk v.
- 145 Waresquiel, *Restauration*, 154-156.
- 146 'Définitivement associé aux armées étrangères et aux ennemis du pays, il est sortie de la nation et n'y rentrera plus'. Waresquiel, *Cent Jours*, 514.
- 147 Van Sas spreekt van een 'permanent orgaan van de quadruple Alliantie'. De deelnemende ambassadeurs waren Pozzo di Borgo voor Rusland, Vincent voor Oostenrijk, Goltz voor Pruisen en Stuart voor Engeland. De ambassadeurs kwamen wekelijks bijeen en werkten nauw samen met Wellington, bevelvoerder van het geallieerde leger in Frankrijk en voorzitter van de Franse ministerraad. De multilaterale samenstelling, het vaste vergaderschema en de doorlopende besluitvorming gaven dit orgaan in diplomatiek-technische zin een uitgesproken modern karakter. Van Sas, *Natuurlijkste bondgenoot*, 127.

- 148 Zie voor leven en werk van Richelieu: E. de Waresquiel, *Le Duc de Richelieu, 1766-1822: un sentimental en politique* (z.p. 1990).
- 149 'Monsieur de Richelieu. Excellent choix! C'est l'homme de France qui connaît le mieux la Crimée,' geciteerd in Waresquiel, *Restauration*, 524.
- 150 In 1818 werd eerst nog Desolles nominaal voorzitter van de ministerraad na het aftreden van Richelieu. In werkelijkheid was Decazes de sterke man van het kabinet. In 1819 kreeg hij ook het formele voorzitterschap van de ministerraad in handen.
- 151 B. Yvert, 'Decazes et la politique du juste milieu. Royaliser la nation, nationaliser la royauté 1815-1820', in: R. Dufraisse, *Revolution und Gegenrevolution 1789-1830* (München 1991), 193. Schriften des Historischen Kollegs 19.
- 152 Volgens Yvert zijn deze kenmerken ook van toepassing op de politiek van de abbé de Montesquiou, de minister van Binnenlandse Zaken en de invloedrijkste minister tijdens de Eerste Restauratie. Yvert, 'Royaliser la nation', 207.
- 153 Ook Yvert legt de nadruk op de continuïteit in de politiek van Decazes en in die van Napoleon: 'royaliser la nation, ou comment faire coucher Louis xviii dans le lit de Napoléon avec Decazes pour changer les draps'. Yvert, 'Royaliser la nation', 199.
- 154 Verslag vergadering van 16 maart 1815, *Handelingen van de Staten-Generaal 1814-1815*, 225-228.
- 155 De opgezette Wexy was in 2006 te bewonderen in de tentoonstelling van het legermuseum te Delft over Nederlandse militairen in napoleontische dienst.
- 156 R. von Thadden, *Restauration und Napoleonisches Erbe: die Verwaltungszentralismus als Politisches Problem in Frankreich (1814-1830)* (Wiesbaden 1972). Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte in Mainz, deel 63, 205.
- 157 De gebeurtenissen die tot de ineenstorting van de staatkundige constructies van de Restauratie hebben geleid, zijn door anderen beschreven en zullen hier dan ook niet nader aan de orde komen. Zie voor Nederland: N. van Sas, 'Het politiek klimaat in Noord-Nederland tijdens de crisis van het Verenigd Koninkrijk, 1828-1830' en 'Het Grote Nederland van Willem 1. Een schone slaapster die niet wakker wilde worden', in: idem, *Metamorfose*, 437-455 en 401-412; Van Zanten, *Schielijk*, hoofdstukken 11 en 12. Zie voor Frankrijk: P.M. Pilbeam, *The 1830 Revolution in France* (Basingstoke 1991); D.H. Pinkley, *La Révolution de 1830 en France* (1988); Rosanvallon, *Monarchie impossible*; en voor het lot van de oudste tak van de Bourbons na 1830: J.P. Bled, *Les lys en exil ou la seconde mort de l'Ancien Régime* (1992).
- 158 De titel van het werk van P. Rosanvallon over de constituties van 1814 en 1830 is 'La Monarchie Impossible', 'de onmogelijke monarchie'.
- 159 Waresquiel, *Restauration*, 315.
- 160 Geciteerd in Waresquiel, *Restauration*, 290. De invloed van de moord mag echter ook niet overschat worden. De moord was niet de oorzaak maar de aanleiding van de ultraroyalistische machtsovername. Als de aanslag niet geslaagd was, hadden de ultraroyalisten wellicht andere middelen aangegrepen om de macht over te nemen. Ook moet het beeld van een absolute breuk rond 1820 genuanceerd worden. Al vanaf 1819 probeerde Decazes, bevreesd voor de opkomst van

- het liberalisme, tevergeefs toenadering te zoeken tot de ultraroyalisten.
- 161 Rosanvallon, *Monarchie impossible*, 137-148.
- 162 Van Sas, 'Politiek bestel', in: idem, *Metamorfose*, 426-428.
- 163 Van Zanten, *Schielijk*, 104-105 en 177-179.
- 164 Van Sas, 'Politiek bestel', 418-421.
- 165 *Gedenkschriften Van der Duyn*, 57-58. Van der Duyn was niet de enige die teleurgesteld was in de Restauratie. De handelaar en letterkundige J. van Ouwerkerk de Vries, die in 1819 de balans opmaakte van de omwenteling van 1813, was ook toen al niet positief. Ouwerkerk de Vries was teleurgesteld dat de grote verwachtingen van een nieuwe Gouden Eeuw niet uitgekomen waren. De koophandel was volgens hem niet hersteld naar een niveau van voor 1795, de belastingen drukten zwaar, koning en ministers bleken ook maar mensen met gebreken te zijn, de partijschappen waren teruggekeerd en de vereniging met 'Braband' [de Zuiderlijke Nederlanden] was geen gelukkige. Ook hij pleitte echter niet voor een radicale omwenteling, maar voor hervormingen binnen het bestaande systeem van de Oranjemonarchie. *Wat is waarheid? Wat moet men vreezen? Wat mag men nog hopen? Of de omwenteling in Nederland, van 1813, onpartijdig beschouwd in de daar van verwachtte en tot hiertoe verkregene gevolgen* (Amsterdam 1819), 6. Knuttel 24797. R. Aerts stelt dat de teleurstelling over de resultaten van de postnapoleontische periode terug te voeren zijn op het jaar 1830. Aerts, 'Staat in verbouwing', 61. Dit gevoel van teleurstelling kan echter tot omstreeks 1820 teruggevoerd worden.
- 166 Mededeling van A. R. Falck met betrekking tot de vergadering van 18 november, in: *Gedenkschriften Van Hogendorp* IV, 255.

III HET BED VAN NAPOLEON

- 1 Clancarty aan de Souverein Vorst, 8 maart 1815, GAGN VII, 744-745.
- 2 J. Scheltema, *Vergelijking van de afschudding van het Spaansche Juk in 1572, met die van het Fransche in 1813* (Amsterdam 1813), 13. Knuttel 23538.
- 3 Thorbecke, 'Anton Reinhard Falck', 175.
- 4 A. Jourdan, 'Staats- en natievorming in de tijd van Lodewijk Napoleon', in: *De Negentiende Eeuw* 30 (2006) 3-4, 145. Zie de verschillende bijdragen in het themanummer 'Het Koninkrijk Holland (1806-1810)' van *De Negentiende Eeuw* 30 (2006) 3-4.
- 5 Van der Burg, *Nederland onder Franse invloed*, 241-255. Van der Burg besteedt echter weinig aandacht aan de instellingen van het napoleontische centrale overheidsapparaat en hun wederwaardigheden na de omwenteling van 1813.
- 6 I. de Haan en J. van Zanten, 'Lodewijk als wegbereider van Willem? Kritische kanttekeningen bij een nieuw idee reçue', in: *De Negentiende Eeuw* 30 (2006), 285-301.
- 7 De belangrijkste recente publicaties over napoleontisch Nederland zijn: Joor, *De adelaar en het lam* en Van der Burg, *Nederland onder Franse invloed*. Een uitgebreide en internationaal vergelijkende studie van het bestuur in Nederland tijdens de Inlijving vormt evenwel nog een belangrijke lacune in de historiogra-

- fie. Het magnum opus van P. Romijn over het Nederlandse bestuur tijdens de Duitse bezettingstijd kan bij een dergelijke exercitie wellicht tot inspiratie en tot materiaal van vergelijking dienen: Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*.
- 8 Zie bijvoorbeeld P. de Rooij, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Haarlem 2002, 2005).
- 9 H. Taine, *Les Origines de la France contemporaine* (Parijs, elfde editie, 1898), Deel III, bd.1, 391.
- 10 D. Laven en L. Riall, 'Restoration Government and the Legacy of Napoleon', in: idem (red.), *Napoleon's Legacy*, 11; 'On reste étonné, à la suite d'un tel changement politique, de la stabilité de l'administration, des maires au préfets, des juges aux procureurs généraux', zo schrijft ook Waresquiel in zijn recente overzichtswerk van het Restauratietijdvak, *Restauration*, 69. F. Furet stelt dat 'la Restauration conserve les structures de l'État impérial, mais elle y met ses hommes', Furet, *La Révolution française*, deel 11, 44.
- 11 Woloch, *Napoleon and his Collaborators*, 156-159.
- 12 Ibidem, 36-44, 56.
- 13 Tulard, *Myth of the Saviour*, 181-195.
- 14 Ellis, *The Napoleonic Empire*, 53.
- 15 M. Rowe heeft bijvoorbeeld voor het Rijnland aangetoond hoezeer de oude prerevolutionaire elites en structuren binnen de structuur van het rijk bleven voortbestaan. M. Rowe, *From Reich to State*; G. Ellis stelt dat in zijn algemeenheid er een verschuiving te constateren valt in het onderzoek naar Europa in het Napoleontische tijdvak van de nadruk op de breuk die het napoleontische regime zou zijn geweest, naar meer aandacht voor de bestuurlijke continuïteit van het Keizerrijk met voorgaande revolutionaire en zelf prerevolutionaire perioden en de grote rol van lokale elites. Ellis, *The Napoleonic Empire*, 1-7.
- 16 De vergelijking wordt gemaakt door S. Woolf in: idem, *Napoleon's Integration of Europe* (Londen 1991).
- 17 Comte de las Casas, *Le Mémorial de Saint-Hélène*, 2 dln. Uitgegeven door M. Dunan (Parijs 1951).
- 18 Laven en Riall typeren het napoleontische bestuur als een 'well-policed, centralized bureaucratic state, with a powerful executive unchallenged by representative bodies and with well-ordered finances and a vast military establishment'. Laven en Riall, 'legacy of Napoleon', 1-2.
- 19 Zie voor een goede beschrijving van de formele structuur van de napoleontische staat: Godechot, *Institutions*. Godechot legt vooral de nadruk op formele structuren; hij besteedt weinig aandacht aan de praktijk van het napoleontische bestuur. Bovendien is hij het napoleontische bewind openlijk vijandig gezind: hij beschouwt het regime als een militaire dictatuur die een einde maakte aan de democratie en de mensenrechten.
- 20 Zie voor de napoleontische staatsopvatting: A. Jourdan, *L'empire de Napoléon* (z.p. 2000), 151-168 en 178-181 en idem, 'Le premier Empire: un nouveau pacte social', in: *Cités. Philosophie, politique, histoire* 20 (2004), 51-64. Zie voor een vergelijking van de staatsopvatting van Napoleon I en zijn broer Lodewijk Napoleon als koning van Holland: Van der Burg, *Nederland onder Franse invloed*, 68-71.
- 21 Ellis, *The Napoleonic Empire*, hoofdstuk 4.

- 22 J. Savant, *Les ministres de Napoléon* (1959); Godechot, *Institutions*, 582-583; Ellis, *Napoleonic Empire*, 24.
- 23 T. Lentz, 'Ministres' en 'Conseil des Ministres', in: J. Tulard (red.), *Dictionnaire Napoléon* (1999), 499 en 315-316; Charles Durand, 'Conseils privés, conseils des ministres, conseils d'administration de 1800 à 1814', in: *Revue d'histoire moderne et contemporaine* xvii (1970), 814-828; T. Lentz, *Dictionnaire des ministres de Napoléon. Dictionnaire analytique, statistique et comparé des trente-deux Ministres de Napoléon* (Parijs 1999).
- 24 Zie bijvoorbeeld R. Cobb, *The Police and the People. French Popular Protest 1789-1820* (Oxford 1979) en voor de Nederlandse casus: Joor, *De adelaar en het lam*.
- 25 Woloch, *Napoleon and His Collaborators*, 83.
- 26 Zie voor de napoleontische parlementen: Collins, *Napoleon and His Parliaments*.
- 27 De transformatie van gedreven revolutionairen in gezagsdragers van een autoritair regime is beschreven in: Woloch, *Napoleon and His Collaborators*, 100-104.
- 28 Godechot, *Institutions*, 587-588.
- 29 Woolf, *Napoleon's Integration*, 84-85.
- 30 Joor, *De adelaar en het lam*, 102-109.
- 31 Zie voor de uitvinding van de moderne bureaucratie tijdens de radicale fase van de Franse Revolutie: C. H. Church, *Revolution and Red Tape. The French Ministerial Bureaucracy 1770-1850* (Oxford 1981), hoofdstuk III.
- 32 Zie voor de rol van het directoraat: Church, *Red Tape*, hoofdstuk IV.
- 33 Zie voor het revisionisme: Ellis, *Napoleonic Empire*, 82-93.
- 34 'It was not just that Napoleon was adept at rallying established elites – that is in itself not startling – but rather that he allowed the reinvigoration of practises, traditions and, more subtly, mentalités, commonly associated with the old order.' Rowe, *From Reich to State*, 8.
- 35 Zover mij bekend is in Nederland J. Roelevink – naast Van der Duyn van Maasdam – de enige die de mogelijke continuïteit tussen Ancien Régime en het napoleontische bestuur heeft beschreven. Zie voor wat betreft de werkwijze van de Staatssecretarie: J. Roelevink, 'Hete adem en koude kermis. De werkomstandigheden van de ambtenaren van de secretarie van staat van Lodewijk Napoleon', in: *BMGN* 117, aflevering 1 (2002), 9-12 en idem, 'Cette grande inertie qu'on rencontre sans cesse dans la marche des affaires'. Lodewijk als wetgever en uitvoerder', in: *De Negentiende Eeuw* 30 (2006) 3-4 en 177-191.
- 36 'The façade of a rationally organised central administration with functional or territorial allocation of responsibilities at Paris for the exclusive maintenance of France's dominion of Europe, masked a complexity that, far from disappearing, probably increased over the period because of the conflicting expectations and demands made by the different branches of the administration.' In: Woolf, *Napoleon's Integration*, 42.
- 37 Ibidem, 53.
- 38 Godechot, *Institutions*, 596-597.
- 39 Woolf, *Napoleon's Integration*, 69. Zie ook voor een weerwoord op zijn critici: S. Woolf, 'Napoleon and Europe revisited', in: *Modern and Contemporary France* (2000) 8 (4), 469-478.
- 40 Mijn onderzoek is niet de eerste Nederlandse poging om de Raad van State en

- de Conseil d'Etat in de tijd van de Restauratie met elkaar te vergelijken. Ook H.J.A. Mulder maakte in zijn proefschrift uit 1889 een dergelijke vergelijking. Mulders boek is, hoewel sterk juridisch van inslag, nog steeds bruikbaar. H.J.A. Mulder, *De Raad van State. Historisch-staatsrechtelijke proeve van vergelijkende rechtsstudie* (Den Haag 1889).
- 41 Aan de vooravond van de Revolutie probeerde de regering van Lodewijk xvI de Conseil du Roi nog te hervormen. De verschillende deelraden van de Conseil werden samengevoegd in een nieuwe raad met de naam Conseil d'Etat. De hervormingen kwamen echter te laat. Tijdens de Revolutie kwam de nieuw gevormde Conseil d'Etat – niet voor het laatst in de geschiedenis – onder vuur te liggen als bastion van despotie en niet passend in het systeem van de scheiding der machten. *Le Conseil d'Etat. Son histoire à travers les documents d'époque 1799-1974* (Parijs 1974), 3, 8, 10, 14 en 17.
- 42 *Ibidem* 1799-1794, 17.
- 43 *Ibidem*, 30, 43, 57, 61; Godechot, *Institutions*, 561-563 en 581-582.
- 44 'Le conseil délibéra habituellement sur des projets de texte ou des demandes d'avis d'origine ministérielle. Mais les projets et rapports ministériels ne fournissaient souvent qu'un point de départ pour son travail. La section compétente pouvait – et il en fut souvent ainsi – écarter le texte ministériel et rédiger un projet entièrement différente qu'elle soutenait devant le Conseil.' *Le Conseil d'Etat 1799-1974*, 95.
- 45 *Ibidem*, 131-138.
- 46 *Ibidem*, 102-104.
- 47 M. Chabin, *Le Conseil d'Etat sous la Restauration* (ongepubliceerde dissertatie, École des Chartes 1972), 22-25. Na toestemming van de auteur te raadplegen in de Archives Nationales onder code AB xxviii 535. Een groot probleem bij het onderzoek naar de Conseil d'Etat is dat zijn archieven tijdens de opstand van de Parijse Commune in 1870-1871 verloren zijn gegaan.
- 48 Collectieve adhesiebetuiging conseillers d'Etat, maîtres des requêtes en auditeurs, 11 april 1814. AN, AFV 3.
- 49 Op 6 april had de voorlopige regering de conseillers opgeroepen hun werkzaamheden te blijven uitoefenen. Ze deed hierbij een beroep op het vaderlands gevoel van de conseillers. De oproep sorteerde weinig effect. De voorlopige Conseil d'Etat die door Monsieur in zijn hoedanigheid van luitenant-generaal was ingesteld, had behalve de naam weinig gemeen met het napoleontische instituut. De Conseil bestond uit de leden van de voorlopige regering aangevuld met enkele hoge militairen die de luitenant-generaal bijstonden bij het bestuur. Chabin, *Conseil*, 33-35; zie voor originele stukken van de Conseil d'Etat van de luitenant-generaal: AN, AFV 1.
- 50 'Charte constitutionnelle du 4 juin 1814', in: Rosanvallon, *monarchie impossible*, 252-257.
- 51 Zie bijvoorbeeld P. Bastid, *Les Institutions politiques de la monarchie parlementaire française (1814-1848)* (Parijs 1954), 346.
- 52 Chabin, *Conseil*, 38.
- 53 E. Pasquier geeft het volgende oordeel over Dambray: 'Le chancelier, M. Dambray, y avait apporté, de la meilleure foi du monde, et même avec une sorte de

- naïveté, toutes les opinions de l'Ancien Régime'. Pasquier, *Mémoires* III, II.
- 54 *Le Conseil d'Etat 1799-1974*, 201-202.
- 55 Zie voor een kritische beschrijving van de werking van de Conseil d'Etat van de Eerste Restauratie: Pasquier, *Mémoires* III, II-14.
- 56 *Le Conseil d'Etat 1799-1974*, 225-226.
- 57 Zie het memorandum dat E. Pasquier in juli 1815 door P. de Barante liet opstellen: *Mémoires sur les institutions politiques et constitutionnelles de la France, telles que le roi se propose des les établir définitivement*, AE, Memdoc France, inv.nr. 346, f.3; ook uitgegeven in deel II van de *Souvenirs du Baron Barante, publié par son petit-fils* (z.p. 1892), 169-176. Zie voor dit memorandum ook hoofdstuk VII.
- 58 *Le Conseil d'Etat 1799-1974*, 239; Chabin, *Conseil*, 56-58.
- 59 Chabin, *Conseil*, 60.
- 60 In hun memoires zouden de voormalige leden van de imperiale Conseil d'Etat met nostalgie de glorieusrijke tijd van de Conseil tijdens het Keizerrijk beschrijven. Volgens Chabin zou de moderne Conseil d'Etat evenwel niet een product van de autoritaire Napoleontische tijd maar van de Restauratie zijn. Tijdens de Restauratie zou de Conseil zijn bestuursrechterlijke taak veel meer ontwikkelen. Ook zou de Conseil zich tijdens de Restauratie van een instrument van autoritair bestuur tot belangrijk orgaan van het parlementaire bestel omvormen. Deze laatste ontwikkeling was volgens Chabin niet aan minister Pasquier te danken, die overwegend een napoleontische visie op de Conseil d'Etat had. De parlementaire Conseil was opmerkelijk genoeg het product van het ultraroyalistische regime dat na 1820 de Restauratie zou domineren. De bonapartist Pasquier geeft in zijn memoires een negatieve visie op het parlementaire bestel dat in zijn ogen een vertragende werking had op het overheidsbestuur. Chabin, *Conseil*, inleiding en conclusie.
- 61 H. de Schepper, 'De Raad van State in de landsheerlijke Nederlanden en zijn voortgang op gescheiden wegen 1531-1588/1948', in: H. C. C. de Schepper e.a. (red.), *Raad van State 450 jaar* (Den Haag 1981), 4.
- 62 Deze Raad van State bleef functioneren als adviesorgaan van de plaatsvervangers van de koning in de Zuidelijke Nederlanden. De Franse inval in de Oostenrijkse Nederlanden in 1794 maakte een einde aan de Raad van State van de Zuidelijke Nederlanden. Schepper, 'Raad van State', 23-27.
- 63 Fockema Andreae, *De Nederlandse Staat onder de Republiek*, II-17; A. Th. van Deursen, 'De Raad van State onder de Republiek van 1588-1795', in: *Raad van State 450 jaar*, 47-92.
- 64 A.M. Elias, 'Van Raad van State, Comité te Lande en Staatsraad (1795-1810)', in: *Raad van State 450 jaar*, 115-128.
- 65 'Staatsregeling des Bataafschen Volks', in: G. W. Bannier (red.), *Grondwetten van Nederland* (Zwolle 1936), artikel 44-46, 146. De mate waarin de Nederlandse grondwetten een kopie zijn van de Franse is onderwerp van debat. Auteurs als De Gou en, recentelijk, Jourdan, hebben benadrukt dat de Nederlandse grondwetten in grote mate het product zijn van een autochtone ontwikkeling en geen blinde kopie van het Franse model. Toch blijkt uit de casus van de Staatsraad dat deze eigenstandige Nederlandse ontwikkeling niet overdreven moet worden. De invloed van Napoleon op de Staatsregeling van 1805 blijkt bijvoorbeeld uit

- de brief van Goldberg aan Gogel van 20 september 1804, in: *De Staatsregeling van 1805 en de Constitutie van 1806*. Bronnen voor de totstandkoming bewerkt door dr. mr. L. de Gou (Den Haag 1997), 184-185.
- 66 Elias, 'Van Raad van State', 128-130; in *Le Conseil d'Etat 1799-1974* wordt dan ook op p. 160 ten onrechte gesteld dat alle staatsraden van de napoleontische vazalstaten een bestuursrechtelijke taak hadden. De Nederlandse Raad van State kreeg pas na de grondwetswijziging van 1848 een bestuursrechtelijke taak.
- 67 Van der Burg, *Nederland onder Franse invloed*, 235.
- 68 Dit komt overeen met de Franse constitutie van het jaar VIII/1802, artikel 68. 'Constitutie voor het Koninkrijk Holland', Bannier, *Grondwetten*, 167 en 'Sénatus-Consulte organique de la Constitution (16 thermidor an X)', in: *ibidem*, 229.
- 69 Roelevink, 'Lodewijk als wetgever', 182-184 en 189.
- 70 Van Hogendorp formuleerde het in zijn schetsen als volgt: 'De koning pleegt alle de daaden van de Koninklijke Waardigheid in zijne Geheime Raad [Raad van State]. Aan het hoofd van de stukken wordt gesteld: de koning in Zijnen Raad enz.' *Ontstaan der Grondwet* 1, 2.
- 71 Van Hogendorp past hiermee in de bredere Europese postrevolutionaire traditie van het 'aristocratische liberalisme', dat geïnspireerd werd door de ideeën van Montesquieu. Zie voor het Franse Aristocratisch liberalisme: A. de Dijn, *Aristocratic Liberalism in Nineteenth-Century France 1814-1870* (Ongepubliceerde dissertatie Universiteit van Leuven 2005).
- 72 Van Hogendorp, *Gedenkschriften* v, 98.
- 73 Zie ook hoofdstuk VII.
- 74 *Ontstaan der Grondwet* 1, 97-100, 439, 442, 479.
- 75 'Grondwet voor de Vereenigde Nederlanden', in: Bannier (red.), *Grondwetten*, 261.
- 76 Wel wordt de functie van 'vicepresident' (artikel 32) en het onderscheid tussen gewone en buitengewone staatsraden (artikel 34) in de grondwet van 1814 voor het eerst constitutioneel vastgelegd. Ook wordt een maximum van 12 staatsraden genoemd (artikel 32). Bannier, *Grondwetten*, 261-262.
- 77 *Ibidem*, 261-262.
- 78 Symbolisch voor de onbestemdheid van de vorm die het instituut in het Restauratiebestel zou krijgen is het debat over de naamgeving van het staatsorgaan. In zijn eerste twee Schetsen sprak Van Hogendorp aanvankelijk over de 'Geheime Raad'. In de derde Schets gebruikt hij de term 'Raad van Staten'. Het meervoud 'staten' verwijst naar de constitutie van de oude Republiek toen niet het centrale gezag maar de Provinciale Staten soeverein waren. Van Maanen maakte bezwaar tegen de naam aangezien deze naar zijn smaak te veel een federaal karakter droeg. Hij stelde dat 'de uitdrukking *Raad van Staten* tot een verkeerd denkbeeld aanleiding geeft, en proponeert, om die woorden overal te veranderen in *Raad van Staat*, of *Raad van State*, gelijk dit ten tijde van Leicester was'. Van Maanen kreeg zijn zin en de Raad kreeg de naam die hij tot op heden heeft. *Ontstaan der Grondwet* 1, 479.
- 79 Zie voor het begrip 'uitgevonden traditie': E.J. Hobsbawm en T. Ranger (red.), *The Invention of Tradition* (Cambridge 1983).
- 80 Het gedenkboek van de Raad van State dat in 1981 verscheen kreeg als titel *Raad*

van State 450 jaar, waarmee de continuïteit van de hedendaagse staatsinstelling met de Raad van State van Karel v wordt gesuggereerd. Ook werd een postzegel uitgegeven ter ere van het 450-jarige bestaan. *Raad van State 450 jaar*.

- 81 'In de zorgelijke dagen, toen ik de regering dezer landen heb aanvaard, is reeds menigmaal de behoefte bij mij ondervonden om over gewigtige voorwerpen der Staats-administratie de denkbeelden te vernemen van mannen die, zonder directelijk met de uitvoering belast of daarin betrokken te zijn, aan dezelve eene bedaarde en onpartijdige overweging kunnen toewijden.' Verslag vergadering 12 april 1814, NA, archief Raad van State, inv.nr. 1. Ook uitgegeven in Mulder, *Raad van State*, 56.
- 82 'Geene bedenking, hoe ook genaamd, moet u ooit terughouden van voor te dragen voor wat gij voor waarheid houdt. Ik zal uwe adviezen, hoezeer ook afwijkende van mijne persoonlijke denkwijze, nimmer anders dan met welwillendheid aanhooren, omdat ik overtuigd ben dat in alles bij u, zoo wel als bij mij, het bevorderen van 's lands heil en voorspoed, naar de voorschriften der grondwet, de voornaamste, ja, de eenigste bedoeling zijn zal.' Verslag vergadering 12 april 1814, NA, archief Raad van State, inv.nr. 1. Mulder, *Raad van State*, 57.
- 83 Van Hogendorp, *Gedenkschriften* v, 98.
- 84 Zie de verslagen van de vergaderingen van de Raad van State in april en mei 1814, NA, archief Raad van State, inv.nr. 1 en inv.nr. 376.
- 85 Van Hogendorp, *Gedenkschriften* v, 104.
- 86 Verslag vergadering 25 april 1814, NA, archief Raad van State, inv.nr. 1.
- 87 Van Hogendorp, *Gedenkschriften* v, 101.
- 88 Ibidem, 101.
- 89 Ibidem, 103.
- 90 Ibidem, 106.
- 91 Ibidem, 109.
- 92 Zie voor de ontwikkeling van de verschillende departementen: J. C. Beth, *De departementen van algemeen bestuur gedurende het tijdvak 1798-1907* (Groningen 1907); W. M. de Brauw, *De departementen van algemeen bestuur in Nederland sedert de omwenteling van 1795* (Utrecht 1864); M. E. Verburg, *Geschiedenis van het Ministerie van Justitie*, deel 1 (Den Haag 2001); P. G. van IJsselmuiden, *Binnenlandse Zaken en het ontstaan van de moderne bureaucratie in Nederland, 1813-1940* (Kampen 1988); N. Randeraad, 'Ambtenaren in Nederland (1815-1915)'; M. Stekelenburg, *200 jaar werken bij de overheid 1813-1940* (Den Haag 1999); J. G. Gosman, 'De ontwikkeling van een centrale bureaucratie in Nederland. Van de laatste jaren van de Republiek tot de Belgische afscheiding', in: *Bestuurswetenschappen* 43 (1989), 34-50; F. J. M. Otten, *Gids voor de archieven van de ministeries en de hoge Colleges van Staat, 1813-1940* (2004). Onderzoeksgids van Het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis.
- 93 T. Lentz, *Dictionnaire des Ministres de Napoléon* (Parijs z.d.), 48-49. Het bedoelde archief is 'AF IV' in de Archives Nationales.
- 94 Waresquiel, *Restauration*, 68.
- 95 In zijn gedenkschriften beschrijft Vitrolles alleen zijn ontslag op verzoek van Richelieu in september 1815, maar hij wijdt geen woorden aan het lot van de Staatssecretarie. Vitrolles, *Mémoires*, deel 11, uitgegeven door P. Farel (z.p. 1951), 299.

- 96 Deze stelling wordt verdedigd door J. Barbey. Volgens Barbey werd de Staatssecretarie ontmanteld omdat zij te nauw geassocieerd werd met het despotisch bestuur van Napoleon. Het opheffen van de Staatssecretarie was volgens Barbey tekenend voor de wijsheid van Lodewijk XVIII, die zich realiseerde dat beslissingen niet alleen door hem, maar ook door de ministerraad werden genomen. Jean Barbey, *Le conseil des ministres sous la Restauration* (1936), 253. Barbey neemt over het algemeen een dermate positief standpunt ten aanzien van Lodewijk XVIII in, dat vermoed kan worden dat hij zelf een legitimist was. Hij schrijft bijvoorbeeld: 'La sagesse de Louis XVIII et la pondération de son caractère avaient été d'une grande force pour le gouvernement'. Barbey, *Conseil*, 216.
- 97 'Louis XVIII enfin n'est pas simple, peut-être s'emploie-t-il tout simplement, du fond de sa réserve, à diviser pour régner, selon l'adage bien connu'. Waresquiel, *Restauration*, 81.
- 98 Roelevink, 'Hete adem', 7-9 en 23-24.
- 99 J. Steur, 'Staatssecretarie en Kabinet des Konings onder Willem I', *BMGN LXXXIV* (1969), 90.
- 100 Falck, *Gedenkschriften*, 113. Falck geeft – helaas voor de historicus die dit belangrijke staatsorgaan bestudeert – in zijn *Gedenkschriften* weinig informatie over de onder zijn leiding gegroeide Staatssecretarie.
- 101 Tijdens de Republiek hadden de stadhouders Willem IV en V reeds een kabinetssecretarie gehad. Ook maakte Willem bij de inrichting van de kabinetssecretarie gebruik van zijn ervaring als landsvader van Fulda. De Nassauer Hofman is de belichaming van de continuïteit van de kabinetssecretarie van Fulda en die van het Koninkrijk der Nederlanden. Steur, 'Staatssecretarie', 91.
- 102 Zo werden rekestten aan de koning zowel door het kabinet als door de Staatssecretarie behandeld. Steur, 'Staatssecretarie', 96.
- 103 Een goed voorbeeld hiervan is de commissie-Repelaar van 1818.
- 104 Zoals het voorbeeld van W. F. Röell laat zien, gebruikte Willem deze titel om mensen aan zijn bewind te binden die hij niet langer aan het hoofd van een van de departementen wenste. N. C. F. van Sas, 'Een Amsterdams Realist: Willem Frederik Röell 1767-1835', in: *Figuren en figuraties. Acht opstellen aangeboden aan J. C. Boogman* (Groningen 1979), 75 en noot 93.
- 105 Van Sas, 'Het politiek bestel', 416.
- 106 Otten noemt de volgende taken van de Staatssecretarie: het opmaken van de meeste ontwerpbesluiten, het medeondertekenen van wetten en besluiten, het vervaardigen en verzenden van afschriften van koninklijke besluiten aan de departementen en andere instanties; het voeren van de correspondentie namens de koning met de ministers en de hoge colleges van staat; het voeren van het secretariaat van de kabinetsraad van de koning met de ministers. Otten, *Gids voor de archieven*, 81.
- 107 Steur, 'Staatssecretarie', 88-138.
- 108 Zie bijvoorbeeld de stukken in het geheim archief voor het jaar 1819. NA, Staatssecretarie, inv.nr. 5657.
- 109 Het beeld dat door de latere minister-president Villèle is geschapen van een zwakke koning Lodewijk XVIII is zeker voor de eerste Restauratiejaren onterecht. Laquièze, *Régime parlementaire*, 240-241.

- 110 Waresquiel en Yvert, *La Restauration*, 79-83.
- 111 Laven en Riall, *Napoleon's Legacy*, 11.
- 112 C. Church meent evenwel dat deze ontwikkeling al tijdens het Directoraat plaatsvond. Het directoraat en later het consulaat en het Empire presenteerden zichzelf echter als een voortzetting van de revolutie. De Restauratiemonarchie deed dat uitdrukkelijk niet. Church, *Revolution and Red Tape*, hoofdstuk 4 en 7.
- 113 De kritiek op de bureaucratie is al zo oud als de bureaucratie zelf. Wel nam het antibureaucratische discours in de loop van de tijd steeds een andere vorm aan. Paradoxaal stonden de uitvinders van de moderne bureaucratie, de radicale revolutionairen, zeer vijandig ten opzichte van het fenomeen van de professionele bureaucratie. Zij vreesden dat de professionele bureaucraten een intermediaire macht zouden gaan vormen die tussen de volkswil, zoals vertolkt door de Nationale Vergadering en de Conventie, en de individuele burger in zou gaan staan. In de ogen van de revolutionairen vormde de professionele bureaucratie een bastion van de reactie. Ambtenaren zouden bovendien hun eigen belang boven het algemeen belang laten prevaleren. De revolutionaire voorkeur ging dan ook uit naar de gekozen, vrijwillige en onbetaalde bureaucraat, de 'citoyen-fonctionnaire'. Ibidem, 45-68.
- 114 Zie voor het debat over de napoleontische gecentraliseerde staat tijdens de Restauratie: Von Thadden, *Napoleonisches Erbe*.
- 115 J. Ymbert, *Moeurs administratives par M. Ymbert, pour faire suite aux observations sur les mœurs et les usages des Français au commencement du XIXe siècle*, 2 vol. (Parijs 1825).
- 116 P. Serna interpreteert de *Moeurs Administratives* als een kritiek op een bureaucratie die onder Napoleon hard werkte en energiek was, maar onder de Restauratie tot 'lethargie' vervallen was. Serna laat zich mijns inziens wel erg leiden door napoleontische propagandisten. Het contrast tussen de napoleontische en de Restauratiebureaucratie – getuige onder meer de persoonlijke continuïteit tussen beide regimes – was minder groot dan Serna stelt. Serna, *République*, 49-53.
- 117 Van Sas, 'Politiek bestel', 425-427.
- 118 Van Hogendorp, *Bijdragen tot de huishouding van staat*, v, 288.
- 119 Deze stelling wordt verdedigd door N.C.F. van Sas in zijn 'Politiek bestel', 425.
- 120 In 1818 werd in Frankrijk een staatscommissie ingesteld, die de verhouding tussen centrale en de decentrale overheden opnieuw onder de loep zou nemen. Het compromisvoorstel dat de regering Richelieu uiteindelijk in 1821 aan de Kamer aanbood, werd door de ultraroyalistische afgevaardigden afgestemd. Von Thadden, *Napoleonische Erbe*, 175-205; zie voor de commissie-Repelaer van 1818: Van Zanten, *Schielijk*, 177-178 en Van Sas, 'Politiek bestel', 425-429.
- 121 Von Thadden, *Napoleonisches Erbe*, 49-54.
- 122 'So blieb der staatliche Zentralismus weitherhin Ausdruck und Bedingung des politischen Unvermögens, eine tragfähige gesellschaftliche Mitte zu bilden'. Ibidem, 199.
- 123 C. T. Elout loodste de politiek gevoelige wet op de nationale conscriptie en de schutterijen door het parlement.

- 124 J. Fiévée, *Correspondance politique et administrative* 1 (Parijs 1815-1816), Deuxième partie, 6
- 125 Deze visie wordt voor Nederland met name verwoord door N. C. F. van Sas en J. van Zanten. Zie Van Sas, 'Politiek bestel', 418 en Van Zanten, *Schielijk*, 13.
- 126 Wat kan men bijvoorbeeld beschouwen als een 'napoleontisch verleden'? Zeker voor Nederland is deze vraag moeilijk te beantwoorden: betekende het bekleeden van een ambt onder het Staatsbewind, de periode-Schimmelpenninck, het Koninkrijk Holland of alleen de Inlijving het hebben van een napoleontische verleden? Tijdgenoten konden het ook niet eens worden over deze vraag. Wat wil het vervolgens zeggen dat iemand een 'ambt' bekleedde? Geldt het bekleeden van het ambt van staatsraad in buitengewone dienst, deelname aan de hofhouding van koning Lodewijk, het vervullen van het lidmaatschap van een prefectorale raad of het uitvoeren van een subalterne functie als medewerking aan een regime? Of gaat dit alleen op voor degenen die de zware posten van staatsraad in gewone dienst, minister of prefect hadden bekleed? Harde uitspraken zijn hier wellicht niet over te doen.
- 127 De Franse historicus F. Furet meende dat er op formeel niveau continuïteit bestond tussen het Empire en de Restauratie, maar dat dit niet gold voor het personeel dat deze instituties bevolkte. F. Furet, *La Révolution française* 11, 44. Furet doet zijn uitspraak met betrekking tot de Tweede Restauratie. Hij geeft toe dat tijdens de Eerste Restauratie wel veel hoge ambten bekleed werden door voormalige napoleontische bestuurders.
- 128 De conclusies van deze paragraaf voor wat betreft de Nederlandse staatsraden zijn gebaseerd op biografische gegevens afkomstig van het repertorium dat behoort bij het jubileumboek *Raad van State 450 jaar* en het tijdens het schrijven van dit proefschrift in aanbouw zijnde 'Repertorium van Ambtsdragers en Ambtenaren 1428-1861' van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis. Hierbij wil ik mijn dank uitspreken aan Joke Roelevink, Marc Kooijmans en Ronald Sluijter voor hun bereidwilligheid om mij de nog niet gereed zijnde database te laten inzien. Beide repertoria besteden helaas nauwelijks aandacht aan de Zuid-Nederlandse staatsraden. Het weglaten van de Zuid-Nederlandse ambtsdragers van het Verenigd Koninkrijk geeft een vertekend beeld van de Nederlandse geschiedenis. Ter aanvulling op bovenstaande bronnen is ook gebruikgemaakt van het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, onder redactie van P. C. Molhuysen en Fr. K. H. Kossmann (Leiden 1937), deel 1-x en A. J. van der Aa, *Biographisch Woordenboek der Nederlanden* (Haarlem 1852, herdruk Amsterdam 1969), deel 1-vii.
- 129 19 van de 52 staatsraden hadden bestuurlijke ervaring onder het Ancien Régime.
- 130 35 van 49 staatsraden van wie de geboortedatum vermeld staat in het repertorium *Raad van State 450 jaar*, waren geboren na 1760.
- 131 Nader prosopografisch onderzoek naar de Zuid-Nederlandse staatsraden zou deze conclusie moeten bevestigen.
- 132 Bijvoorbeeld A. F. J. A van der Duyn van Maasdam, F. S. van Bylandt Halt en J. Fagel.
- 133 De radicale revolutionairen werden echter niet van alle ambten uitgesloten. Ze

- zijn na 1813 wel werkzaam op de lagere en lokale niveaus. Zo was de leider van het radicale bewind P. Vreede na de omwenteling werkzaam als ontvanger in Tilburg. Zie voor het lot van de radicale revolutionairen in Friesland, J. Kuiper, *Een revolutie ontrafeld*, 499-505.
- 134 Deze conclusie is gebaseerd op de onvolledige gegevens van het *Repertorium Raad van State 450 jaar*. Nader en meer precies onderzoek naar de rol van de Zuid-Nederlandse staatsraden tijdens de Revolutie dient deze conclusie te bevestigen.
- 135 Zie bijvoorbeeld voor de continuïteit van revolutionaire en napoleontische elites: A. Jourdan (en Martijn van der Burg), 'Napoléon et les élites patriotes bataves: un meme combat?', in: T. Lentz (red.), *Napoléon et l'Europe. Regards sur une politique* (Parijs 2005) en voor het lokale niveau: R. E. de Bruin, *Burgers op het kussen. Volkssoevereiniteit en bestuursamenstelling in de stad Utrecht, 1795-1813* (Zutphen 1986). Stichtse historische reeks 12.
- 136 Dit zijn Elout, Lynden van Lunenburg, Queysen, Hambroick van Weleveld, Lamsweerde, Appelius, Van Gennep, Wichers en Goldberg. H. van Royen werd na 1814 staatsraad in buitengewone dienst. Onder deze groep staatsraden uit de tijd van Schimmelpenninck en koning Lodewijk Napoleon bevonden zich ook enkele van de belangrijkste Restauratiestaatsraden.
- 137 Dit zijn Van der Duyn van Maasdam, Fagel, Van Hogendorp, Van Albarda van Bloemers, Van Pabst van Bingerden, Van Markel Bouwer, Van der Poll en Stratenus.
- 138 *Repertorium Raad van State 450 jaar*, 206-219.
- 139 De Restauratiestaatsraden J. Goldberg, W. Queysen, H. Wichers waren ook al staatsraad onder Schimmelpenninck (op een totaal van acht staatsraden). H. van Royen werd tijdens de Restauratie staatsraad in bijzondere dienst; J. H. Appelius was secretaris van de Raad in 1805. *Repertorium Raad van State 450 jaar*, 206-207.
- 140 Falck, *Gedenkschriften*, 62.
- 141 Biografie van J. H. Mollerus van het Parlementair Documentatie Centrum.
- 142 'On voit combien l'élimination avait été considérable parmi les membres du Conseil d'Etat impérial', Mémoires Chancelier Pasquier, opgenomen in: *Le Conseil d'Etat 1799-1974*, 221. Het beeld dat I. Woloch schetst in zijn laatste hoofdstuk 'The limits of loyalty' van zijn in veel andere opzichten voortreffelijke boek, *Napoleon and His Collaborators*, is mijns inziens dan ook niet juist. Woloch beschrijft de Restauratie als een soort contrarevolutie en suggereert dat het grootste deel van de napoleontische bestuurselite haar postnapoleontische nadagen in verbanning in Brussel moest slijten. Woloch negeert hiermee de personele en institutionele continuïteit die er bestond tussen Keizerrijk en Restauratie. Mijns inziens is de oorzaak van deze eenzijdige visie dat Woloch zich te veel laat leiden door het beeld dat opgeroepen wordt door bronnen van de hand van napoleontische bestuurders. Woloch, *Napoleon and His Collaborators*, hoofdstuk VIII.
- 143 Deze cijfers zijn gebaseerd op lijsten van de staatsraden van de voorlopige regering, Eerste Restauratie, de Honderd Dagen en de Tweede Restauratie in: L. Aucoc, *Le Conseil d'Etat avant et depuis 1789. Ses transformations, ses travaux et son*

personnel. Étude historique et bibliographique (Parijs 1874), 323-339. Bekende Restauratiestaatsraden die ook in de keizerlijke Conseil hadden gezeten zijn: Cuvier, Bérenger, Allent, Siméon, de Fréville, de Gérando, de la Bouillerie, Mounier, Bégouen, Dudon, Mathieu Dumas, d'Argout, Maillard en Hély d'Oissel. Aucoc, *Conseil*, 105-106. Dit beeld van personele continuïteit gaat niet alleen op voor de conseillers maar ook voor de maîtres de requêtes: 'plus de la moitié des 30 postes de conseillers d'Etat et des 40 postes de maîtres des requêtes en service ordinaire furent occupés par des hommes qui firent leur carrière au Conseil sans interruption', *Le Conseil d'Etat 1799-1974*, 245. Volgens M. Chabin hadden van de 29 conseillers van de Tweede Restauratie er 18 een imperiale achtergrond en waren 11 conseillers Ancien Régime-magistraten. Chabin, *Conseil*, 93.

144 Ibidem, 101-110.

145 *Le Conseil d'Etat 1799-1974*, 221.

146 Aucoc, *Conseil*, 107.

147 39 personen vervulden tussen 1814 en 1830 in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden een ministersambt of waren aangesteld als commissaris-generaal dan wel directeur-generaal. De biografische informatie met betrekking tot de ministers is gebaseerd op gegevens van het Parlementair Informatiecentrum van de Universiteit Leiden (pijldatum 1 juli 2004). Ook is de database gezagsdragers van het ING geraadpleegd.

148 17 van de 39 ministers.

149 Verder was de Zuid-Nederlandse minister van de Katholieke Eredienst, M.J.F.Gh. Goubau d'Hovorst, advocaat-generaal geweest van de Hoge Raad van Mechelen. A.W.C. van Nagell van Ampsen was tussen 1788 en 1795 gevolmachtigd minister te Londen geweest. Dit waren echter de uitzonderingen: het overgrote deel van de Restauratieministers vervulde voor 1795 geen ambt op centraal niveau.

150 24 van de 39 Nederlandse ministers waren van adel.

151 In de praktijk bestond deze academische opleiding uit de studie rechten. Alleen W.F. Röell was naast zijn studie Romeins en hedendaags recht ook gepromoveerd in de filosofie. De ministers hadden vooral aan nationale universiteiten gestudeerd, in de eerste plaats Leiden, gevolgd door Leuven. Opvallend is dat de Duitse universiteit van Göttingen de meeste alumni (drie) kende onder de ministers van het Verenigd Koninkrijk en niet een universiteit uit de in die tijd meer toonaangevende landen als Frankrijk of Groot-Brittannië. Dit gegeven maakt duidelijk dat de Duitse invloed op het Nederlandse bestuur in het begin van de negentiende eeuw niet onderschat dient te worden.

152 In de periode tussen 1795-1802 vervulden slechts zeven latere ministers een ambt, in de periode 1802-1805 waren dat zestien. Een andere verklaring voor het lage aantal ministers dat tussen 1802 en 1805 een ambt vervulde, is het feit dat gegevens van het Parlementair Documentatie Centrum met betrekking tot de Nederlandse ministers van Zuid-Nederlandse afkomst onvolledig zijn.

153 21 van de 39 Restauratieministers vervulden functies ten tijde van het Koninkrijk Holland. Mollerus (Binnenlandse Zaken en Eredienst), Appelius (Justitie en Politie/Financiën), Van der Capellen (Eredienst en Binnenlandse Zaken), Janssens (directeur-generaal van oorlogsadministratie), Van Maanen (Justitie en Politie)

- en Röell (algemeen secretaris van Staat en minister van Buitenlandse Zaken) vervulden zowel onder koning Lodewijk Napoleon als onder koning Willem I een ministerspost. Verstolk van Soelen en Van der Capellen waren landdrosten en de Zuid-Nederlander De Coninck vervulde de gelijksoortige functie van prefect in het departement van Jemappes. Daarnaast waren veel toekomstige bewindslieden lid van departementale raden of lid van de Staatsraad. Van Doorn van Westcapelle, Falck en de Zuid-Nederlander De la Coste waren auditeurs bij de Staatsraad geweest. Weer anderen vervulden hoge ambtelijke functies zoals Six van Oterleek (directeur-generaal Publieke Schuld), Van Doorn van Westcapelle (secretaris van de Commissie Wetboeken), Elout (procureur-generaal bij het Nationaal Gerechtshof), Falck (secretaris-generaal departement van Koloniën), Goldberg (diplomaat te Berlijn), Mey van Streefkerk (secretaris Kabinet des Konings) en Piepers (secretaris-generaal departement van Oorlog). Deze schatting is aan de lage kant aangezien er veelal geen gegevens van de ministers van Zuidelijke afkomst zijn.
- 154 18 van de 39 ministers vervulden een hogere of lagere functie tijdens de Inlijving.
- 155 Mollerus was naast zijn lidmaatschap van het wetgevend lichaam ook directeur Bruggen en Wegen, Van Doorn van Westcapelle was lid van de raad van het departement Monden van de Schelde, Six van Oterleek was directeur Publieke Schuld, Van Maanen president van het keizerlijk Hof te Den Haag, Pélichy de Lichtervelde keizerlijk procureur, D'Ursel was maire van Brussel en Verstolk van Soelen prefect van Friesland.
- 156 Deze gegevens zijn gebaseerd op de biografieën van het Parlementair Documentatie Centrum.
- 157 23 van de 52 staatsraden hadden een Zuid-Nederlandse afkomst.
- 158 B. Yvert (red.), *Dictionnaire des ministres de 1789 à 1989* (Parijs 1990), met name deel II 'Restauration en Monarchie de Juillet 1814-1848', 93-199. De gegevens over de politieke achtergrond van de Restauratieministers in de paragraaf zijn gebaseerd op de biografieën in dit woordenboek. Hoewel de biografieën mooi geschreven zijn, is de carrière van de ministers niet op systematische wijze beschreven. Een punt van kritiek dat men op dit overigens bewonderenswaardige werk zou kunnen hebben, is dat er wel erg veel 'bon mots' over de bewindslieden in staan ten opzichte van de feitelijke informatie. De conclusies van deze paragraaf kunnen dan ook geen absolute percentages geven, maar geven slechts indicaties van het aandeel van de voormalige napoleontische ambtsdragers in het Restauratiebestuur.
- 159 Deze vier personen bekleedden de belangrijkste posten: minister van Justitie (Henrion de Pansey), Politie (Anglès), Financiën (Louis) en Buitenlandse Zaken (Laforêt).
- 160 De conclusie van T. Lentz dat de Eerste Restauratie een breuk vormde met het Empire moet aldus genuanceerd worden. T. Lentz, *Dictionnaire des ministres de Napoléon*, 164-165.
- 161 De belangrijkste drie ministers, Villèle (Président du Conseil en Financiën), Peyronnet (Justitie) en Corbière (Binnenlandse Zaken), hadden geen van allen belangrijke bestuursfuncties tijdens het Keizerrijk vervuld. De eerste minis-

ter van Buitenlandse Zaken, Montmorency, had in de Napoleontische tijd een geloofscongregatie gesticht en een opvolger, Damas, had in de napoleontische oorlogen aan Russische zijde gevochten. Verder speelden de geestelijke Fraysinous (minister van Eredienst) en Doudeauville, afkomstig uit een oude aristocratische familie, een belangrijke rol (Maison du Roi) in de regering van Villèle. Toch was zelfs in dit ultraroyalistische kabinet de napoleontische erfenis nog niet verdwenen. Victor (Oorlog), Lauriston (Maison du Roi), Digeon (geen portefeuille) waren voormalige napoleontische generaals. De minister van Oorlog, Chabrol, was een voormalig keizerlijke bestuurder in de Illyrische provinciën geweest. De *Dictionnaire* geeft weinig informatie over het eventuele napoleontische verleden van de laatste twee Restauratiekabinetten, die van J. B. S. G. de Martignac (januari 1828-augustus 1829) en A. J. A. M. de Polignac (augustus 1829-juli 1830). Aangezien het kabinet-Martignac een meer gematigde koers voer dan zijn voorganger zou men verwachten dat er ook weer meer voormalige napoleontische bestuurders een post zouden krijgen. De benoeming van J. M. Portalis, voormalig napoleontisch conseiller d'Etat en zoon van de bekende napoleontische minister Portalis, zou hierop kunnen wijzen.

- 162 Ook de Belgische historicus L. François pleit voor het combineren van een kwantitatieve benadering met een meer individuele, niet-kwantificeerbare aanpak bij het onderzoek naar elites. L. François, 'De Zuidnederlandse elite in een overgangstijd: politieke evolutie tussen 1789 en 1830', in: *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis* 43 (1989), 65-78.

IV DE POLITIEK VAN HET VERGETEN

- 1 De Haan, *Politieke Reconstructie*, 17. Zie aldaar voor verdere literatuur de noten 53, 54 en 55.
- 2 [H. W. Tydeman], *Brieven van B. aan Y. over den brief van A. aan Z.* (Leiden 1813), Knuttel 23599, 7-8.
- 3 [W. Bilderdijk], *Brieven van A. aan Z.* (Leiden 1813), Knuttel 23598, 16.
- 4 Van Sas, *Natuurlijkste bondgenoot*, 41.
- 5 Toespraak Monsieur voor de Senaat, 14 april 1814, *Archives Parlementaires* 2e série xii, uitgegeven door J. Mavidal en E. Laurent (Parijs 1868), 17.
- 6 Verklaring van de koning te Saint-Ouen, 2 mei 1814, *Archives Parlementaires* 2e série xii, 23.
- 7 'Charte constitutionnelle du 4 juin 1814', in: Rosanvallon, *La monarchie impossible*, 252. Dit artikel is bijna letterlijk overgenomen uit artikel 25 van het voorstel voor een constitutie van de Senaat Conservateur, *Archives Parlementaires* 2e série xii, 13.
- 8 Ibidem, 36.
- 9 In 1818 zou het gipsen exemplaar vervangen worden door het definitieve bronzen beeld van Hendrik iv. Zie voor de rol van Hendrik iv bij de verbeelding van de Restauratiemonarchie: Scholz, *Imaginerde Restauratie*, 155-169 en voor de rol van het oubli in de verbeelding van de monarchie, ibidem, 58-72.

- 10 *Archives Parlementaires* 2e série XII, 25.
- 11 Ibidem, 35-36.
- 12 Ibidem, 35.
- 13 *Archives Parlementaires* 2e série XIV, 305.
- 14 'Il suffit de nommer M. le vice-amiral comte Ver Huell, pour nous rappeler, Messieurs, sa valeur, son noble caractère, sa rare fermeté et ses heureux combats contre l'escadre anglaise', in: ibidem, 306.
- 15 Zie Rosendaal, *Bataven!*
- 16 Zie voor de etniciteit en het Napoleontische keizerrijk: S. Woolf, 'French Civilization and Ethnicity in the Napoleonic Empire', in: *Past and Present* 124 (augustus 1989), 96-120.
- 17 Pleidooi van de ridder Chabaud de la Tour voor de Kamer van Afgevaardigden op 20 september 1814, in: *Archives Parlementaires* 2e série XII, 741.
- 18 Naber, *Overbeersching en Vrijwording*, 272-273. De hele tekst luidt: 'Oranje Boven. Holland is vrij. De bondgenoten trekken op Utrecht. De Engelschen worden geroepen. De Franschen vlugten aan alle kanten. De zee is open. De koophandel herleeft. Alle partijschap heeft opgehouden. Al het geledene is vergeeten en vergeeven. Alle aanzienlijken komen in de regering. De regering roept den Prins uit tot Hooge Overheid. Wij voegen ons bij de bondgenoten en dwingen den vijand to vrede. Het volk krijgt een vrolijken dag op gemeene kosten zonder plundering noch mishandeling. Elk dankt GOD. De oude tijden komen wederom. Oranje Boven!'
- 19 *Verslag der Handelingen van de Staten-Generaal gedurende de vergaderingen van 1814-1815*, bewerkt door J.J.F. Noorziek (Den Haag 1889), 2. (Voortaan ingekort als *Handelingen Staten-Generaal*).
- 20 *Handelingen Staten-Generaal 1814-1815*, 1-2.
- 21 Verslag vergadering 8 februari, ibidem.
- 22 Zie bijvoorbeeld Scheltema, *Vergelijking*. P.B.M. Blaas dateert de hernieuwde belangstelling in de Noordelijke Nederlanden na de Belgische afscheiding van 1830: P.B.M. Blaas, 'De Gouden Eeuw: Overleefd en herleefd', in: idem, *Geschiedenis en nostalgie*, 46.
- 23 Zie voor de Bourgondische droom van Van Hogendorp: Van Sas, *Natuurlijkste bondgenoot*, 74-77.
- 24 *Handelingen Staten-Generaal 1816-1817*, 134.
- 25 Ibidem, 135.
- 26 Brief van secretaris van staat Vitrolles aan commissaris Beugnot, 17 april 1814. AN, AFV 3.
- 27 Verslag van de vergadering van de Chambre des Pairs 12 juli 1814, *Archives Parlementaires*, 2e serie XII, 127-134. Het exposé werd door Montesquiou op 14 juli in de Chambre des Députés voorgelezen.
- 28 Pasquier nam het Montesquiou met name kwalijk dat hij de financiële situatie van het rijk verkeerd had voorgesteld. Pasquier, *Mémoires* III, 25-26.
- 29 *Handelingen Staten-Generaal 1814-1815*, 39.
- 30 Ibidem, 39-45.
- 31 Over de napoleontische legende in de Nederlandse context is nog vrijwel niets bekend. Een uitzondering is: A. Jourdan, 'L'Europe et l'Amérique au bon vieux

- temps de Napoléon', in: J.-P. Bertaud, A. Forrest en A. Jourdan, *Napoléon, Le monde et les Anglais. Guerre des mots et des images* (Parijs 2004). In dit artikel geeft Jourdan een overzicht van de beeldvorming van Napoleon in de verschillende Europese landen, waaronder Nederland. Zie voor de plaats van koning Lodewijk Napoleon in de napoleontische legende in Nederland: M.M. Lok, 'De schaduwkoning. De beeldvorming van Koning Lodewijk tijdens de Restauratie', in: *De Negentiende Eeuw*, themanummer Koninkrijk Holland, 30 (2006) 3-4, 273-284.
- 32 In de Zuidelijke Nederlanden bestond een veel positiever beeld van Napoleon. Hier werd de napoleontische legende gebruikt door degenen die kritisch stonden ten opzichte van het Restauratieregime van Willem I. Jourdan, 'L'Europe et l'Amerique', 56-58.
- 33 D. van Staveren, *De Hollandsche Tuin door het Fransche roofdier verwoest; door den Oranje-bovenier opgeluisterd; eene allegorische dichtgedachte* (Zaandam z.d.), 3-4. Knuttel 23765.
- 34 Volgens J. Joor was het effect van de intocht op lange termijn negatief. De weigering van de keizer om zich veel tussen de bevolking te mengen, zijn exclusieve interesse voor militaire zaken en de hoge kosten ervan hadden tot gevolg dat het bezoek op lange termijn volgens Joor als een 'faliekante mislukking' moet worden beschouwd. Joor, *De adelaar en het lam*, 503-515.
- 35 Ibidem, 525-527.
- 36 Bijvoorbeeld het pamflet *Tweede Comiek verhaal van keizer Napoléon gedaan bij zyn aankomst te Parijs in november 1813 nopens zijnen ongelukkigen krijgstogt* (z.d. en z.p.). Knuttel 23515. Vgl. Joor, *De adelaar en het lam*, 530.
- 37 *Kort Tafereel der nieuwe Fransche Tyrannie* (z.p. 1813), 1. Knuttel 23532.
- 38 Zie bijvoorbeeld het pamflet *Feestviering, Op den 18 van Slagtdaand 1814. Het eerste jaar onzer verlossing (...)* (Den Haag z.d.), 6-7. Knuttel 23771. Vgl. Van Sas over 'waterige ondergangsmetaforiek', Van Sas, 'De Vaderlandse imperatief', in: idem, *Metamorfose*, 124.
- 39 Zie hiervoor bijvoorbeeld het dichtstuk *Leydens Hooge-school hersteld* (Leiden 1815) door Matthijs Siegenbeek. Knuttel 24195.
- 40 Volgens inzichten uit de imagologie, de wetenschap die zich bezighoudt met het theoretische kader van het beeldvormingsonderzoek, is in elk proces van beeldvorming de polariteit tussen het zelfbeeld en het beeld van de ander te vinden. Zie voor de theorie van de beeldvorming: J. T. Leerssen, 'Reflections upon foreign space', in: R. Corbey en J. T. Leerssen, *Alterity, Identity, Image. Selves and Others in Society and Scholarship* (Amsterdam 1991), 123-138; J. T. Leerssen, 'Identity/alterity/hybridity', in: M. Beller en J. Leerssen, *Imagology. The Cultural Reconstruction and Literary Representation of National Characters. A Critical Survey* (Amsterdam en New York 2007). Zie voor de polariteit tussen zelfbeeld en beeld van de ander tijdens de Nederlandse Opstand: Y. Rodríguez Pérez, *De Tachtigjarige Oorlog in Spaanse ogen. De Nederlanden in Spaanse historische en literaire teksten (circa 1548-1673)* (z.p. 2003).
- 41 *Het gefolterd Nederland* (Amsterdam z.d.), 4. Knuttel 23713. Deze typering bouwd voort op oudere stereotypen. Zie hierover: A. Jourdan, 'La perception des français aux Pays-Bas. De l'incompatibilité des caractères nationaux', in:

- A. Montandon (red.), *L'Europe des politesses et le caractère des nations* (Parijs 1997), 153-176.
- 42 *Kort Tafereel der nieuwe Fransche Tyrannie*, 5. Zie ook: *Het gefolterd Nederland*.
- 43 Bijvoorbeeld *Adres aan het Fransche volk. Eene gewigtige bijdrage tot de geschiedenis van het tegenwoordig belangrijk tijdstip* (Amsterdam 1814). Knuttel 23660.
- 44 *Schets der gevolgen van den invloed der Franschen op Nederland sedert het jaar 1795* (Amsterdam 1814), 59. Knuttel 23776.
- 45 *Zwart register van Fransche wandaden gepleegd in de Veréénigde Nederlanden* (Amsterdam z.d.), 6. Knuttel 23779. Willem Anthonie Ockerse verdedigt deze stelling ook in zijn *Napoleontische redevoevingen* uit 1814 en 1815, in: Van Sas, 'De Vaderlandse imperatief', 127.
- 46 Scheltema, *Vergelijking*, 16-17.
- 47 *Ibidem*, 20.
- 48 *Politieke Catechismus of catagorische vragen en antwoorden omtrent de afkomst, opvoeding en het gedrag van eenige Nero's kinderen, ridders van den Franschen roofvogel, baronnen van den broeksband, graven van geweld en onderdrukking, en vloekgenooten van den beruchten aards-geweldenaar* (Amsterdam 1814), 10. Knuttel 23782.
- 49 *Echte en onpartijdige geschiedenis der gelukkige omwenteling in ons vaderland uit de beste berigten bijeen verzameld* (Rotterdam 1813), 23. Knuttel 23533.
- 50 *Ibidem*, 24.
- 51 Er valt een interessante parallel te trekken tussen het gebruik van de zwarte Spaanse legende na de Nederlandse Opstand in de zestiende eeuw en de napoleontische legende na 1813. In beide gevallen werd door middel van een vijandbeeld interne eendracht gekweekt en de voorafgaande periode van conflict buiten de eigen geschiedenis geplaatst. De Spaanse legende zou ook als een historisch model voor de napoleontische legende gefungeerd kunnen hebben. J. Pollmann, 'Eine natürliche Feindschaft: Ursprung und Funktion der schwarzen Legende über Spanien in den Niederlanden, 1560-1581', in: F. Bosbach (red.), *Feindbilder. Die Darstellung des Gegners in der politischen Publizistik des Mittelalters und der Neuzeit* (Keulen 1992), 87-93.
- 52 Inleiding bij de tekst van F.-R. de Chateaubriand, 'De Buonaparte, des Bourbons et de la nécessité de se rallier à nos princes légitimes pour le bonheur de la France et celui de l'Europe' in: idem, *Écrits politiques* (1814-1816), uitgegeven door C. Smethurst (Genève 2002), 39.
- 53 Chateaubriand, 'De Buonaparte', 74.
- 54 *Ibidem*, 50.
- 55 *Ibidem*, 52.
- 56 Zie voor de verbeelding van het lijden van de Bourbons in hun ballingschap: Scholz, *Imaginerde Restauration*.
- 57 Zie voor de napoleontische legende: S. Hazareesingh, *The Legend of Napoleon* (Londen 2004). Zie daarnaast ook: P. Geyl, *Napoleon. Voor en tegen* (Bussum 1979); N. Petiteau, *Napoléon de la mythologie à l'histoire* (Parijs 1999); A. Jourdan, *L'Empire de Napoléon* (2000), troisième partie: un héritage. Waresquiel legt vooral de nadruk op de Honderd Dagen als cruciaal moment in de ontwikkeling van de napoleontische legende: Waresquiel, *Cent Jours*, 514. Deze geschiedschrijvers van de napoleontische legende geven evenwel onvoldoende aandacht aan

het verband tussen de legende van Napoleon en die van de Restauratiemonarchie. De ontwikkeling van de napoleontische legende is nauw verbonden met die van de Restauratiemonarchie. Naar het beeld van de Restauratie na 1830 is evenwel nog nauwelijks onderzoek verricht.

- 58 D.P. Resnick, *The White Terror and the Political Reaction after Waterloo* (Cambridge Mass. 1966), 40.
- 59 Ibidem, 23.
- 60 Ibidem, 1-7.
- 61 Waresquiel, *Restauration*, 153.
- 62 Zie voor dit genootschap het proefschrift van G. A. de Bertier de Sauvigny, *Le comte de Bertier*.
- 63 Resnick, *White terror*, 7-14.
- 64 Ibidem, 14-19. Houssaye, 1815, 454-463.
- 65 Zie voor een levendige beschrijving van de moord op Ramel: Houssaye, 1815, 475-480.
- 66 Resnick, *White Terror*, 31-37.
- 67 Zie voor Boyer-Fonfrède: R. S. Alexander, *Bonapartism and Revolutionary Tradition in France. The Fédérés of 1815* (Cambridge 1991), 37, 64, 70, 79, 83 en 100.
- 68 Brief Boyer-Fronfrède aan de burgemeester van Toulouse Villèle, 26 augustus 1815. Zie voor de brieven van F.-B. Boyer Fonfrède aan Pasquier, Villèle en de officier van justitie: AN, archief van het ministerie van Justitie, inv.nr. BB 2 12/1. Meer secundaire literatuur over Boyer in Resnick, *White Terror*, 108 (Resnick noemt overigens de brief van Boyer aan Pasquier niet, alleen de brief van Boyer aan de prefect van de Haute Garonne), R. S. Alexander, *The Fédérés of 1815* en J.J. Hémarinquer, 'Affaires et politiques sous la monarchie censitaire; un libéral: F.-B. Boyer-Fonfrède (1767-1845)', *Annales du Midi* LXXIII (1961), 165-218.
- 69 'One aim of the separatist movement was to oblige the government to oust its imperial personnel still occupying ministerial positions. The removal of men like Fouché and Talleyrand was set as a precondition for dissolving the separatist government.' Resnick, *White Terror*, 38.
- 70 Zo had de politieke strijd van ultraroyalisten tegen revolutionairen en aanhangers van Napoleon in Nîmes en het departement van de Gard ook een religieuze en sociaaleconomische dimensie. Het was een voortzetting en een wederopleving van de strijd tussen welvarende protestantse kapitalistische ondernemers en industriëlen versus katholieke arbeiders en landeigenaren. De Honderd Dagen bood katholieken de gelegenheid wraak te nemen voor de dominantie van de protestantse minderheid tijdens de Revolutie en het Empire. Resnick, *White Terror*, hoofdstuk III.
- 71 'Aujourd'hui que nous avons repris les règnes de notre gouvernement, que notre ministère est organisé, qu'il correspond avec les administrateurs régulièrement nommé par nous, les fonctions de nos commissaires extraordinaires sont devenu superflus, et seraient même nuisible à la marche des affaires en détruisant l'unité d'actions, qui est le premier besoin de toute administration régulière'. Ordonnance du roi, 19 juli 1815, in: AN, archief Ministère de l'Intérieur, Serie F 1a, inv. nr. 95.

- 72 In de Vendée bijvoorbeeld voerden voormalige Chouans, getooid met de wit-groene vlag van de graaf van Artois, op het platteland een schrikbewind tegen degenen die zij verdachten van napoleontische sympathieën. Ook overvielen zij diligences, beroofden douaneposten en vielen kopers van de 'biens nationaux' lastig. Houssaye, 1815, 548-549.
- 73 Zie voor deze tegenstelling bijvoorbeeld Tulard: 'Il [de zuiveringen van de Tweede Restauratie] ne s'agit plus cette fois de réconciliation comme en 1814. La monarchie a été renversée par la force, elle doit donc punir ceux qui ont port sur elle une main sacrilège', J. Tulard, 'Les épurations en 1814 et 1815', in: *Le Souvenir Napoléonien* 396 (juli-augustus 2004), 5-20 en S. Kroen, *Politics and Theater*, Hoofdstuk 1; Serna, *République des Girouettes*, 191; A. B. Spitzer, 'Malicious memories. Restoration politics and a prosopography of Turncoats', in: *French Historical Studies* 24.1 (2001), 37.
- 74 'Nous n'avons pas voulu unir nos bras ni ceux de notre famille aux instruments dont la Providence s'est servie pour punir la trahison. Mais aujourd'hui que les puissants de nos alliés ont dissipé les satellites du tyran, nous nous hâtons de rentrer dans nos États pour y rétablir la constitution que nous avons donné à la France, réparer, par tous les moyens qui sont en notre pouvoir, les maux de la révolte et de la guerre, qui en a été la suite nécessaire, récompenser les bons et, mettre en exécution les lois existantes contre les coupables.' *Archives Parlementaires* 2e série xv, 2.
- 75 Ibidem. Het verschil tussen beide declaraties wordt volgens D. P. Resnick verklaard uit het feit dat Lodewijk bij de verklaring van Cateau-Cambrésis onder de invloed stond van de ultraroyalistische Dambray, voormalig minister van Justitie onder de Eerste Restauratie, en bij de verklaring van Cambrai onder die van windvaan en moderaat Talleyrand. Resnick, *White Terror*, 66. Resnick onderschat hierbij mijns inziens de rol van Lodewijk xviii zelf. De wijziging in de toon zou evenzeer het gevolg kunnen zijn van het feit dat de woede van de koning over de terugkeer van Napoleon na enige tijd plaatsmaakte voor het gezonde verstand en de noodzaak een stabiele samenleving op te bouwen: de lijn die Lodewijk zelf in zijn beleid consequent aanhield.
- 76 Het Britse dagblad *The Times* schijnt zelfs een lijst met schuldigen te hebben voorgesteld. Resnick, *White Terror*, 67.
- 77 Ordonnantie 24 juli 1815, in: *Archives Parlementaires* 2e série xv, 25. Zie ook Houssaye, 1815: *la seconde abdication – la terreur blanche* (59ste editie Parijs 1918), 423-433.
- 78 Resnick, *White Terror*, 67-70; Houssaye, 1815 *La seconde abdication*, 567-585.
- 79 De benaming is van Waresquiel en Yvert, *Restauration*, 182.
- 80 *Archives Parlementaires* 2e série xv, 216
- 81 Ibidem, 217.
- 82 Ibidem, 215-223. Zie voor het voorstel van de la Bourdannaye ook Resnick, *White Terror*, 71-72.
- 83 *Archives Parlementaires* 2e série xv, 423.
- 84 Ibidem, 426. De leden van de commissie waren Villèle, Pardessus, Germiny, Cotton, Cardonnel, Bertier de Sauvigny, Corbière, Chiflet, Duvergier de Hauranne.

- 85 Zie ook G. Gersmann, 'Der schatten des toten Königs. Zur debatte um die ré-gicides in der Restauration', in: G. Gersmann en H. Kohle (red.), *Frankreich 1815-1830. Trauma oder Utopie? Die Gesellschaft der Restauration und das Erbe der Revolution* (Stuttgart), 41-59.
- 86 *Rapport fait au nom de la commission centrale, par M. Corbière, sur le projet de loi relatif à une amnistie accordée à tous ceux, qui, directement ou indirectement, ont pris à la rébellion et à l'usurpation de Napoléon Bonaparte* (z.d. en z.p.). Uitgave Chambre des Députés, 1-31.
- 87 *Opinion de M. Siméon, député du Var, sur le projet de loi d'amnistie* (z.d. en z.p.). Uitgave Chambre des Députés, 13.
- 88 'C'est un fleuve qu'on se hâte de répandre sur un vaste incendie', *Opinion de M. Siméon sur le projet de Loi d'Amnistie*, 3.
- 89 'L'amnistie déclarée pour le passé, la justice reprend ses droits pour l'avenir'. *Extrait du Moniteur, séance du 4 janvier, discussion sur la loi d'amnistie* (z.d. en z.p.). Uitgave Chambre des Députés, 3.
- 90 *Opinion de M. Siméon*, 15. Zie ook rede Pasquier: 'Cette position [de oppositie ten opzichte van de wet], Messieurs, serait indigne du Roi, du Gouvernement, du caractère national et de vous.' In: *Extrait du Moniteur, séance du 4 janvier*, 14.
- 91 Zie voor een beschrijving van het parlementaire debat over de amnestiewet ook: Resnick, *White Terror*, 66-76 en Houssaye, *1815: la seconde abdication – la terreur blanche*, 590-594. De beschrijving van Houssaye, geschreven tussen 1900 en 1904, is echter nogal partijdig: Houssaye verheerlijkt het napoleontische leger en geeft een negatieve beschrijving van de Bourbons als handlangers van de 'vijand', te weten de geallieerde coalitie. De verheerlijking van de Grande Armée door Houssaye en zijn negatieve oordeel over de Restauratie past in de cultus van geweld, natie en leger die aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog het culturele leven in Frankrijk beheerste, zoals beschreven door H. Wesseling in zijn dissertatie *Soldaat en krijger: Franse opvattingen over leger en oorlog aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog* (Tweede druk Amsterdam 1988).
- 92 Resnick, *White Terror*, 72-73.
- 93 Waresquiel, *Restauration*, 171. Afgevaardigde Voyer d'Argenson was volgens Resnick het enige Kamerlid dat zich om principiële redenen tegen de wet uitsprak, Royer-Collard maakte zich met name zorgen over het mogelijke misbruik van de wet door functionarissen. Resnick, *White Terror*, 79.
- 94 Waresquiel, *Restauration*, 172.
- 95 Resnick, *White Terror*, 82.
- 96 Zie voor een omschrijving van de taak van de Cours Prévôtales de *Almanach Royal* van 1816; Waresquiel, *Restauration*, 172.
- 97 État général des procédures instruites et jugées par la cour prévôtale du département de l'Aisne, in: AN, archief Ministère de la Justice, série BB 3 123.
- 98 Zie voor een goede en beknopte beschrijving van de wetgeving en werking van de provoosthoven: Resnick, *White Terror*, hoofdstuk v.
- 99 M. Bérenger, *De la Justice criminelle en France d'après les lois permanentes, les lois d'exception et les doctrines de tribunaux* (Parijs 1818), 106-128.
- 100 Resnick, *White Terror*, 96-97.
- 101 Zie voor een berekening van het aantal slachtoffers van de Witte Terreur en de

- moeilijkheden bij die berekening: Resnick, *White Terror*, hoofdstuk VI en voor het aantal van zesduizend veroordeelden voor politieke misdrijven, p. 114. Zie de appendix voor het aantal politieke veroordelingen per departement. P. Serna (2005) neemt kritiekloos de cijfers van Houssaye over en spreekt van zeventigduizend arrestaties en negenduizend veroordelingen, Serna, *République des Girouettes*, 191.
- 102 De Amerikaanse kenner van de overgangsjustitie, R. Teitel, benadrukt het bredere belang van de zuiveringen voor de vestiging van een regime als geheel. Zij stelt dat zuiveringen in een politieke omwenteling een tweeledig doel hebben. Enerzijds zijn zuiveringen bedoeld om met het verleden af te rekenen. Het karakter en de vorm van de zuiveringen zeggen volgens Teitel veel over hoe het recente politieke verleden herinnerd wordt. Anderzijds wordt door het proces van zuiveringen en benoemingen een nieuwe politieke orde geschapen en legitimiteit aan het nieuwe regime gegeven. Teitel, *Transitional Justice*, met name hoofdstuk 5 'Administrative Justice'.
- 103 N. Richardson, *The French Prefectoral Corps 1814-1830* (Cambridge 1966), 49.
- 104 Tulard, 'Les épurations en 1814', 8.
- 105 Idem, 'Épurations administratives en France 1800 à 1830', in: P. Gerbod e.a., *Les épurations administratives XIXe et XXe siècles* (Genève z.d.), 53-54.
- 106 Idem, 'Les épurations en 1814', 5-11.
- 107 Serna, *République des Girouettes*, 161.
- 108 Jean Tulard meent dat de zuivering van de Honderd Dagen de eerste echte zuivering in de Franse geschiedenis zijn. De zuivering van de Honderd Dagen had een ander karakter dan tijdens het Ancien Régime, toen ambten koopbaar waren en als persoonlijk bezit werden beschouwd, en tijdens de Revolutie, toen ambts-houders overwegend gekozen werden. Pas na de vorming van de napoleontische bureaucratie werd een zuivering in de moderne zin des woords mogelijk. Tulard, 'Les épurations administratives', 49-50.
- 109 Tulard, 'Les épurations en 1814', 11.
- 110 In de circulaire van 27 maart 1815 verleende minister van Binnenlandse Zaken Carnot de prefecten het recht om onderprefecten, maires en ander overheids-personeel tijdelijk op non-actief te stellen, AN, archief Ministère de l'Intérieur, Série F 1A 31. Deze bevoegdheid werd nog eens bevestigd in de circulaire van 26 mei 1815, AN, archief Ministère de l'Intérieur, F 1A 63.
- 111 Circulaire minister van Binnenlandse Zaken aan de prefecten 27 maart 1815, AN, archief Ministère de l'Intérieur, F 1A 63.
- 112 'Les fonctionnaires de l'ordre administratif et judiciaire, les commandants et officiers des gardes nationales étaient en activité de service le 1er mars dernier reprennent à l'instant leur fonctions'. Ordonnantie 7 juli 1815, *Archives Parlementaires* XV 2e série, 3.
- 113 Zie ook de circulaire van Pasquier aan de prefecten van 27 juli 1815 waarin alle betalingen op grond van ordonnanties voor 10 juli worden gesuspendeerd: circulaire 27 juli 1815, AN, archief Ministère de l'Intérieur, F 1A 31.
- 114 Ordonnantie 29 juli 1815, AN F 1A 95.
- 115 Volgens de Fransman C. Goyard heeft de postrevolutionaire zuivering vier algemene kenmerken. In de eerste plaats is het een uitzonderlijke repressiemaatre-

gel die genomen wordt ten tijde van een politieke omwenteling of een machts-crisis. Ten tweede dient de repressie op politieke of ideologische gronden plaats te vinden. Ten derde gaat een 'zuivering' niet op voor enkele ambtenaren. Het is een maatregel die betrekking heeft op alle overheidsinstellingen. Ten vierde bestaat een zuivering uit het nemen van strafmaatregelen, die zowel een licht als een zwaar karakter kunnen hebben. De gebruikelijke zwaardere maatregel bij zuiveringen is uitsluiting van ambten. Claude Goyard, 'La notion d'épuration administrative', 11-13.

- 116 Tulard, 'Les épurations en 1814', 14.
- 117 AN, archief Ministère de l'intérieur, F 1 bi 687 Finistère.
- 118 Houssaye, 1815, 594.
- 119 Bertier de Sauvigny, *Restauration*, 136.
- 120 Deze getallen zijn gebaseerd op Resnick, *White Terror*, 118. Resnick ontleent zijn gegevens aan Bertier de Sauvigny, *Restauration*, 182. Dit cijfer is gebaseerd op een studie van Bertier de Sauvigny van Normandië: Bertier de Sauvigny, 'F. de Bertier, Préfet de Calvados', in: *Bulletin de la Société des Antiquaires de Normandie* (1959), 226-261. Resnick besteedt in zijn boek opvallend weinig aandacht aan de zuivering van ambtsdragers terwijl dit toch een belangrijk – zij het minder spectaculair – aspect was van de politieke reactie na Waterloo.
- 121 'Les aspects locaux de l'épuration de 1815 soulignent en tout cas la grande variation selon les départements de l'importance numérique des mesures prises contre les opposants bonapartistes ou républicains par les autorités royalistes durement secouées par les circonstances du retour de l'île d'Elbe, mais avec tout autant de nuances locales', in: J. Vidalenc, 'Note sur les épurations de 1814 et de 1815', in: Gerbod, *Épurations administratives*, 68.
- 122 Brief van Kergos aan secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken Barante van 25 juli 1815; Brief van de prefect van Finistère aan de minister van Binnenlandse Zaken over de benoeming van de leden van de raad van de prefectuur van 23 september 1815; Brief van de prefect van Finistère aan de minister van Binnenlandse Zaken van 21 november 1815. AN, archief Ministère de l'Intérieur, F 1 bi 687 Finistère.
- 123 Brief van Batré aan de minister van Binnenlandse Zaken, 26 juli 1815. AN, archief Ministère de l'Intérieur, F 1 bi 687 Gironde. Uit het dossier blijkt ook dat de prefect van de Gironde, Tournon, moeite deed om mannen die tijdens de Honderd Dagen ambten hadden gekregen toch te behouden voor de raad van de prefectuur. In een anoniem briefje in het dossier wordt gesteld dat de pogingen van de prefect niet veel kans van slagen zouden hebben: 'Quoiqu'il en soit, en malgré de l'opinion de monsieur le préfet, il reste évident que messieurs Campagnac et Batré sont entièrement sous le décret du Roi et leur déchéance ne saurait être douteuse'.
- 124 Resnick, *White Terror*, 91. Resnick baseert zich weer op C.-H. Pouthas, *Guizot pendant la Restauration. Préparation de l'homme d'état (1814-1830)* (Parijs 1923), 126.
- 125 Renseignements fournis par M. Prateau – Procureur-général. AN, Archief Ministère de la Justice, BB 2 98.
- 126 AN, archief Ministère de la Justice, BB 17a 150.

- 127 'Elle [het Hof van Besançon] a du hésiter si pendant votre absence elle continuerait d'administrer la justice a vos sujets de son ressort, mais le danger de voir ce soin confié à des mains moins fidèles, a du triompher aussi de son hésitation', brief van het Hof en de burgemeester van Besançon aan de koning. AN, archief ministerie van Justitie, BB 17a 150.
- 128 Circulaire minister van Binnenlandse Zaken aan de prefecten 20 juli 1815, AN F 1a 31.
- 129 Ordonnantie 20 september 1815, AN F 1a 95, document 193.
- 130 'Jamais la France n'avait connu une épuration d'une telle ampleur, ni d'une telle virulence', in: Serna, *République des Girouettes*, 191.
- 131 Er valt een discrepantie te constateren tussen enerzijds de ministeriele circulaire van Pasquier en Lainé die tot matiging oproepen en anderzijds de enorme aantallen gezuiverden (50.000 tot 80.000), zoals die door Bertier de Sauvigny en anderen zijn berekend. De vraag dringt zich op, of de grootschaligheid van de zuiveringen wellicht voor een groot deel verklaard zou kunnen worden uit de activiteiten van prefecten en andere lokale autoriteiten, en slechts gedeeltelijk uit de sturing door de centrale regering. Meer studies op lokaal en departementaal niveau kunnen een antwoord op deze vraag geven.
- 132 Circulaire minister van Binnenlandse Zaken aan de prefecten, 17 juli 1815, AN F 1a 31.
- 133 Circulaire minister van Binnenlandse Zaken aan de prefecten, 20 juli 1815, AN F 1a 31.
- 134 Circulaire minister van Binnenlandse Zaken aan de prefecten, 16 augustus 1815, AN F 1a 31.
- 135 Circulaire minister van Binnenlandse Zaken aan de prefecten, 6 september 1815, AN F 1a 31.
- 136 'Exercez la plus active surveillance sur tous les fonctionnaires publics placés sous vos ordres. Nous devons tous servir le Roi franchement et loyalement. S'il en est dont la conduite publique vous paraisse douteuse ou timide; s'ils pallient les désordres; s'ils hésitant quand il faut agir, instruisez-moi des inquiétudes qu'ils vous font concevoir, et qu'ils apprennent de vous-même que vous m'en donnez connaissance', Circulaire minister van Binnenlandse Zaken aan de prefecten, 2 oktober 1815, AN F 1a 31.
- 137 Circulaire minister van Binnenlandse Zaken aan de prefecten, 12 oktober 1815, AN F 1a 31.
- 138 Circulaire minister van Binnenlandse Zaken aan de prefecten, 6 juni 1816, AN F 1a 63.
- 139 S. Kroen, *Politics and Theater*:
- 140 'But Napoleon's return in the Hundred days proved that this conciliatory policy was far too dangerous... So in direct contradiction to the spirit of Article 11 of the Charter, the Second Restoration government embarked upon an active campaign to accomplish another kind of *oubli* with regard to the period before 1815: compulsory forgetting', in: Kroen, *Politics and Theater*, 41.
- 141 In de paragraaf over de zuiveringen zijn reeds Houssaye, Tulard en Serna genoemd.
- 142 Brugmans rivaal, de inspecteur-generaal van de keizerlijke universiteit voor het

- lager en middelbaar onderwijs tijdens de Inlijving Adriaan van den Ende, werd echter niet uitgesloten van publieke functies na 1813. Hij werd na de omwenteling commissaris voor de zaken van het hoger onderwijs. Wel diende hij verantwoording af te leggen voor zijn gedrag tijdens de Inlijving, en pas in 1817 herkreëg hij de titel van hoofdinspecteur van het lager en middelbaar onderwijs. Van der Burg, *Nederland onder Franse invloed*, 176.
- 143 Brief Kemper aan Van Hogendorp, 3 december 1813, *GAGN VII*, 358.
- 144 J. W. A. Naber, *Johan Melchior Kemper 1776-1824* (Haarlem 1913), 133.
- 145 Naber, *Kemper*, 134.
- 146 Van Stirum schreef verder nog: ‘Zoo eene dergelijke aanstelling plaats mogt hebben, vreeze ik, ja durve ik UKH. verzekeren, dat zulks eene geheele neerslagtigheid in de nu nieuwlings opgerichte armee, welke thans met eenen zoo goeden geest bezielde is, zal veroorzaken, en dat weinigen van de gedistingueerde ingezetenen van dit land genegenheid zullen gevoelen, hunne kinderen onder den invloed van een man te stellen, die in vele omstandigheden getoond heeft een afkeer te hebben van lieden van aanzien.’ Van Stirum aan den Souvereinen Vorst, 18 juni 1814, *GAGN VII*, 603.
- 147 ‘Ce dont je me permets d’être personnellement frappé, c’est le talent (...), et en même tems la dignité avec lesquels S. A. R. tient un juste milieu très difficile entre le trop et le trop peu d’indulgence pour les erreurs politiques passées’. Van der Duyn aan H. Fagel, 8 december 1813, *GAGN VII*, 375.
- 148 Soeverein Besluit 12 december 1813, NA, archief ministerie van Justitie, inv.nr. 9.
- 149 Ambtsinstructie voor de commissaris-generaal van politie 12 december 1813, NA, archief ministerie van Justitie, inv.nr.9.
- 150 Soeverein Besluit 2 februari, NA, archief ministerie van Justitie, inv.nr. 9.
- 151 Brief van de commissaris-generaal voor Binnenlandse Zaken Van Stralen aan de soeverein vorst, 23 januari 1814, NA, Staatssecretarie, inv. nr. 5654.
- 152 Toespraak van de soeverein vorst bij de opening van de Vergadering van aanzienlijken, Bijlage 1 bij het verslag van de grondwetsvergadering, NA, Staatssecretarie, inv.nr. 6054.
- 153 De erfprins aan zijn ouders, 8 januari 1815, *Correspondentie V*, 260. De hertog van Ursel trad voorlopig op als minister van Binnenlandse Zaken in de Zuidelijke Nederlanden.
- 154 De soeverein vorst aan Van Spaen, 23 februari 1814, *GAGN VII*, 511.
- 155 ‘Aussi l’administration éprouve-t-elle et éprouvera encore longtemps la plus pénible perplexité dans le choix des fonctionnaires et employés (...). On ne peut donc multiplier les choix dans la première classe (anti-Fransgezinden) sans favoriser la pente au rétablissement de l’ancienne constitution; on ne peut en tolérer beaucoup de la seconde classe [Fransgezinden] sans altérer la confiance publique’. Vincent aan Metternich, 7 juni 1814, *GAGN VII*, 337-338.
- 156 De reconstructie van het bestuur na de Tweede Wereldoorlog verliep ook volgens de opvatting – de synthesegedachte – dat in het bestuur, om werkelijk nationaal te zijn, zowel mensen aanwezig moesten zijn die actief waren geweest in het verzet als zij die tijdens oorlog passief gereageerd hadden op de Bezetting. Vanzelfsprekend werden ‘foute’ Nederlanders uit het naoorlogse bestuur ge-

- weerd. Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 625.
- 157 Falck aan Wiselius, 10 december 1813, *GAGN VII*, 386.
- 158 Wiselius aan Falck, 13 december 1813, *GAGN VII*, 394.
- 159 Six aan de Soevereinen Vorst, 14 december 1814, *GAGN VII*, 714; P.C. Jansen, 'I.J.A. Gogel. Steun van het staatsgebouw', in: H.M. Beliën, D. van der Horst en G.J. van Setten, *Nederlanders van het eerste uur. Het ontstaan van het moderne Nederland 1780-1830* (Amsterdam 1996), 141-150; S. Schama, *Patriots and Liberators*, 644. Zie voor de adhesie van Gogel aan het Franse Restauratieregime hoofdstuk VI.
- 160 Daendels aan de Souverein Vorst, 6 januari 1814, *GAGN VII*, 446.
- 161 H.M. Beliën, 'H. Daendels. Samenzweerder voor de eenheid', in: Beliën e.a., *Nederlanders van het eerste uur*.
- 162 Verzoek van C. van Hogendorp aan Willem I tot herstel van zijn grafelijke titel, 6 juni 1817, *NA*, Staatssecretarie, inv. nr. 5654. Overigens werd Van Hogendorp op 4 januari 1830 wel verheven in de Nederlandse adelstand. De 'politieke fouten' van Van Hogendorp hebben zijn carrière bemoeilijkt, maar niet gebroken: Van Hogendorp werd in 1839 waarnemend voorzitter van de Raad van Indië. *NNBW II*, 583-584.
- 163 T. Landheer, *Oranje of Napoleon? De wisselvallige levensloop van Christiaan Antonij Ver Huell* (Utrecht 2006), 140-150. Zie met betrekking tot de broers Ver Huell en de problematiek van de windvaan in het bijzonder het 'Ten Geleide' van N.C.F. van Sas.
- 164 P. Geyl, *Patriotten en N.S.B.-ers. Een historische parallel* (Amsterdam 1946), 56. Zie ook Haak, 'Van Inlijving tot bevrijding', 133-137.
- 165 R. Aerts, 'Een staat in verbouwing', 57.
- 166 Van Sas, 'Vaderlandsche Oranjezucht', 345-346; Van Zanten, *Schielijk*, 10-12, 84.
- 167 Appellius aan de koning, 20 april 1818, *NA*, archief Staatssecretarie, inv.nr. 5656.
- 168 Rapport Appellius met betrekking tot Manilius naar aanleiding van het verzoek van de minister van Justitie, 2 augustus 1818, *NA*, Staatssecretarie, inv.nr. 5657.
- 169 Brief van de staatsraad belast met de Staatssecretarie aan de provinciale gouverneurs, 7 juni 1820, *NA*, Staatssecretarie, inv.nr. 5661b.
- 170 Rapport gouverneur van Noord-Holland naar de loyaliteit van zijn ambtenaren, 10 juni 1820, *NA*, Staatssecretarie inv.nr. 5662.
- 171 Rapport gouverneur van Oost-Vlaanderen naar de loyaliteit van zijn ambtenaren, 14 juni 1820, *NA*, Staatssecretarie inv.nr. 5662.
- 172 Rapport gouverneur van Limburg naar de loyaliteit van zijn ambtenaren, 28 juni 1820, *NA*, Staatssecretarie, inv.nr. 5662.
- 173 Het gebrek aan aandacht voor de oppositie tegen Willem I in zijn eigen ambtenarenapparaat vormt een lacune in Van Zantens studie naar de oppositie onder Willem. Van Zanten, *Schielijk*.
- 174 H. T. Colenbrander, *Willem I. Koning der Nederlanden*, deel II 1815-1830 (Amsterdam 1935), 50-54. Zie voor de internationale implicaties van de Franse ballingen: Van Sas, *Natuurlijkste Bondgenoot*, hoofdstuk II.
- 175 *NA*, Staatssecretarie, inv.nr. 5654.

- 176 Zie de diverse stukken uit het najaar van 1819 in: NA, Staatssecretarie, inv.nr. 5660.
- 177 Van Maanen aan de koning, 5 juni 1820, NA, Staatssecretarie, inv.nr. 5661b.
- 178 Procureur-generaal Leclercq aan de minister van Justitie Van Maanen, 18 mei 1820, NA, Staatssecretarie, inv.nr. 5661b.
- 179 Van Maanen aan de koning, 30 maart 1820, NA, Staatssecretarie, inv.nr. 5661b.
- 180 NA, Staatssecretarie, inv.nr. 5663a.
- 181 Colenbrander, *Willem I*, deel 11, 56-82.
- 182 Procureur-generaal Van der Fosse aan de minister van Justitie, 26 juni 1820, NA, Staatssecretarie, inv.nr. 5662.
- 183 Procureur Philipse aan de minister van Justitie, 9 oktober 1820. NA, Staatssecretarie, inv.nr. 5663b.
- 184 Het bonapartisme in Nederland na de val het Empire verdient mijns inziens nog nader onderzoek.
- 185 Judt, *Postwar*, hoofdstuk 11.
- 186 P. Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig. Politiek beleid inzake de bestraffing en reclasering van 'foute' Nederlanders, 1945-1955* (Proefschrifteditie 1989), 268. In de eerste maanden na de bevrijding in 1944-1945 heerste er een door de autoriteiten oogluikend toegestane 'gedeeltelijk spontane, gedeeltelijk georganiseerde spontane arrestatie- en zuiveringswoede'. Deze zuiveringen, die geïnitieerd waren door autonoom optredende voormalige illegalen, leidden tot overvolle bewaringskampen, een chaotische administratie en veel onproductieve gezuiverden. Na de capitulatie vulde de regering al spoedig het machtsvacuüm en hernam ze de regie over de afrekening met het oorlogsverleden. De politieke elite streefde ernaar, in tegenstelling tot het voormalige verzet, om de vervolging en zuiveringen van NSB'ers zoveel mogelijk te beperken.
- 187 'Er bestond dus een problematische erfenis van 'collaboratie en verzet' die op verschillende manieren een potentiële dreiging vormde voor de politieke stabiliteit in het naoorlogse Nederland.' Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 12.
- 188 De tijdgenoten van 1814 beseften zelf ook dat de dilemma's van zuiveringen, stabiliteit en loyaliteit waarmee zij worstelden niet uniek waren, maar vaker in de geschiedenis voorkwamen. De Franse afgevaardigde Siméon schreef bijvoorbeeld in 1815 bij zijn verdediging van een ruime amnestieregeling, dat het vergeven van oude elites van alle tijden en van alle volkeren is: 'Je ne rappellerai pas seulement nos guerres de la Ligue et de la Fronde; que l'on jette les yeux sur l'histoire de toutes les nations, partout où il y a eu sédition, révolte, guerre civile, une amnistie plus ou moins générale est intervenue.' *Opinion de M. Siméon, député du Var, sur le projet de Loi d'Amnistie* (z.d. en z.p.). Uitgave Chambre des Députés, 3. Ook uit de Nederlandse pamfletten die geschreven werden in de nasleep van 1813 blijkt een besef dat het dilemma van de oude bestuurselite niet een uniek probleem voor de postnapoleontische periode was, maar een vraagstuk van alle tijden. Zo maakte Jacobus Scheltema een vergelijking tussen 'de afschudding van het Spaansche juk, in 1572, met die van het Fransche, in 1813.' Scheltema, *Vergelijking*. Andere schrijvers vergeleken de omstandigheden en het probleem van de 'aanhangers van de Franschen' met de situatie in Nederland in de jaren 1572, 1672 en 1748.

V DE UITVINDING VAN DE WINDVAAN

- 1 Artikel 8 van de Charte stond de Fransen voorzichtig het recht op vrije publicatie toe, mits zij zich hielden aan de wetten die misbruik van die vrijheid moesten voorkomen. Zoals in het vorige hoofdstuk beschreven vormden de repressieve wetten die in de nasleep van de Honderd Dagen door de Chambre introuvable aangenomen werden, een belangrijke beperking van dat recht.
- 2 'Il faut reconnaître que les opinions favorables à la liberté pleine et entière étaient peu répandues; elles avaient disparu pendant le long silence imposé par le régime impérial, et le débat ne roulait guère que sur la plus ou moins grande extension des mesures répressives', Pasquier, *Mémoires* III, 22.
- 3 Ibidem, II.
- 4 Pasquier, *Mémoires* IV, 217. Zie voor de pers tijdens de Franse Restauratie: C. Ledre, *La presse à l'assaut de la Monarchie (1815-1848)* (Parijs 1960).
- 5 Ter vergelijking: in de catalogus van Knuttel staan slechts twee pamfletten die gepubliceerd werden in 1812; alleen al voor de laatste anderhalve maand van 1813 registreerde Knuttel 126 pamfletten. W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de pamflettenverzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*, deel VI (1796-1830) (Den Haag 1910). J. Joor meldt deze observatie ook: Joor, *De adelaar en het lam*, 534.
- 6 In 1813 werd de betekenis van de publieke opinie in de eerste plaats gezocht in de vereenzelviging met de natie. Het werd als onfatsoenlijk beschouwd om publiekelijk scherpe politieke opvattingen te verkondigen. Publieke opinie diende niet te leiden tot discussie, maar werd gezien als de belichaming van de eendrachtige volkswil en het nationaal karakter. Van Zanten, *Schielijk*, 48-51. Zie verder voor het ontstaan en het functioneren van de Nederlandse publieke opinie in de eerste helft van de negentiende eeuw: Kloek en Mijnhardt, *Blauwdrukken*.
- 7 Deze gemoedelijke verhouding tussen autoriteiten en de publieke opinie veranderde echter als gevolg van de komst van vele Franse bannelingen naar het Koninkrijk na de Honderd Dagen. Onder internationale druk vaardigde Willem in 1815 een strengere perswet uit die echter de stroom van revolutionaire publicaties geen halt toe bracht. In 1818 werd de wet aangescherpt. De wetten van 1815 en 1818 zouden bekend worden als 'de wetten betreffende de beteugeling van onrust en kwaadwillendheid'. Van Zanten, *Schielijk*, 114-117.
- 8 'Ces 'nains' de toutes les nuances: jaune, vert, rose, blanc et même tricolore, vont 'inventer', mi-sérieusement mi-dramatique, la figure de la girouette, objet central d'une controverse politique qui éclate en 1814, pour culminer durant l'été 1815, avec la publication, suivie de nombreuse rééditions, du *Dictionnaire des girouettes*, cœur de cet essai.' Serna, *République des girouettes*, 195.
- 9 De eerste afbeelding van een girouette verscheen in *Le Journal des Arts, des Sciences et de la Littérature*, n. 337, 5e année (15 december 1814), p. xv. Dit tijdschrift zou enige dagen later omgedoopt worden tot *Le Nain jaune*. Serna, *République des girouettes*, 196.
- 10 Ibidem, 196.
- 11 Ibidem, 194-202.
- 12 Ibidem, 200.

- 13 *Le Nain jaune réfugié, par une société d'Anti-eteignoirs*, deel III (Brussel, maart-april-mei 1816) en deel IV (Brussel, juni-december 1816).
- 14 Zie voor het bonapartisme tijdens de Restauratie: Alexander, *Bonapartism and the Revolutionary Tradition*.
- 15 Bell, *Cult of the Nation*, 108-119.
- 16 *Dictionnaire des Girouettes, ou nos contemporains peints d'après eux-mêmes* (2de uitgave; Parijs 1815), III-III2.
- 17 Spitzer, 'Malicious memories', 43; Serna, *République des girouettes*, 223 noot 4.
- 18 Spitzer, 'Malicious Memories', 43-44.
- 19 *Dictionnaire des Girouettes*, avant-propos, XI.
- 20 Ibidem, 431-434.
- 21 Serna, *République des girouettes*, 43-48, 226 noot 1.
- 22 Na de Juli-revolutie van 1830 werd ook kritiek geuit door linkse publicisten tegen ambtsdragers die onder de Julimonarchie minister geworden waren en die eerder het Restauratiebewind hadden gediend. Ibidem, 246-250.
- 23 Ibidem, eerste deel.
- 24 Ook Spaanse denkers aan het einde van de zestiende eeuw werden naar aanleiding van de Nederlandse Opstand geconfronteerd met het dilemma tussen enerzijds het volharden in de strijd voor een ideologische positie, namelijk het katholieke geloof, en anderzijds de pragmatische keuze voor de stabiliteit van de Spaanse monarchie die verzwakt werd door de uitputtende oorlog in de Nederlanden. Degenen die voor een compromis met de calvinistische opstandelingen kozen, werden door hun onverzoenlijke tegenstanders met de termen 'políticos' en 'atheïsten' aangeduid. M.M. Lok, *Tussen God en Machiavelli. Spaansgezinde politieke theorie in de Nederlandse Opstand, 1580-1620* (ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit Leiden 1998).
- 25 Serna, *République des girouettes*, 322.
- 26 'D'un certain point de vue, il aurait pu paraître juste de situer au Jeu de Paume l'apparition des premiers symptômes du phénomène girouette'. Ibidem, 311.
- 27 Ibidem, 333 en 334.
- 28 Ibidem, derde deel.
- 29 Zie voor literatuur over het ultraroyalistische gedachtegoed: J.J. Oechlin, *Le mouvement ultraroyaliste sous la Restauration. Son idéologie et son action politique (1814-1830)* (Parijs 1960); D.M. McMahon, *Enemies of the Enlightenment. The French Counter-Enlightenment and the Making of Modernity* (Oxford 2001), hoofdstuk 5; M. Broers, *Europe after Napoleon*, Hoofdstuk 1v; Bertier de Sauvigny, *Restauration*, 141-144, 345-348.
- 30 Serna, *République des girouettes*, 212-223.
- 31 Ibidem, 251-253.
- 32 Zie voor het denken van Fiévée: ibidem, 489-503.
- 33 Fiévée, CPA I, eerste deel, 92.
- 34 De ultraroyalisten vormden een van de belangrijkste politieke stromingen tijdens de Restauratie. De term 'ultraroyalisten' was bedacht door hun tegenstanders: zelf noemden zij zich 'royalisten', 'ware royalisten' of 'zuivere royalisten'. Bertier de Sauvigny, *Restauration*, 142. Zo verdedigde Fiévée zich tegen de aanklacht dat hij een ultraroyalist zou zijn met het argument dat zijn boek ook in

- Republikeinse landen als de Verenigde Staten werd uitgegeven. J. Fiévée, CPA II, Avertissement, 9.
- 35 *Dictionnaire des girouettes*, 172-173.
- 36 Volgens Pasquier hebben de ministers Louis en Talleyrand Joseph Fiévées herbenoeming tegengehouden omdat hij als prefect het beleid van Louis ten aanzien van de nationale bossen zou hebben tegengewerkt. Pasquier, *Mémoires* III, 251.
- 37 Fiévée, CPA II, zevende deel, 72-75.
- 38 Fiévée, CPA I, eerste deel, 39-40. Kennelijk wist Fiévée niet dat het federalistische ontwerp van Van Hogendorp door napoleontische bestuurders als Van Maanen en Elout in centralistische zin omgebogen was.
- 39 Fiévée, 'Lettre deuxième: des hommes de la Révolution, et du danger de les employer', in: CPA I, 51-52.
- 40 'Vous êtes trahi partout, parce que partout vous avez laissé en place et en activité les hommes de la révolution; vous vous êtes amusés à Paris à jouer à la Constitution; et personne en France ne s'occupe de la Constitution et des deux Chambres, sauf les révolutionnaires qui étoient derrière vous, et qui jououient à la Constitution contre vous.' Fiévée, CPA I, 68.
- 41 Spitzer, 'Malicious memories', 37.
- 42 *Dictionnaire des braves et non-girouettes, par un société des non-girouettes* (Parijs 1816). Geciteerd in Serna, *République des girouettes*, 262.
- 43 *Le Censeur du dictionnaire des girouettes ou les honnêtes gens vengé*, par M.C.D.xxxx (Parijs 1815), 14.
- 44 *Le Censeur*, viii.
- 45 *Ibidem*, 55.
- 46 *Ibidem*, 142.
- 47 Deze analyse was niet uniek voor Nederland. In het uit het Duits vertaalde pamflet *Algemeene oproeping ter verdediging des Vaderlands* (Knuttel 23646) stelde A. von Kotzebue dat alleen de Duitse tweedracht de verovering van Duitsland door de Fransen mogelijk heeft gemaakt. Hij riep op tot eendracht, maar niet tot politieke eenwording.
- 48 *Vaderlandsche Uitboezeming* (Leiden 1813), 9-10. Knuttel 23540.
- 49 *Ibidem*, 10; in het pamflet *Het gefolterd Nederland* (Amsterdam 1814, Knuttel 23713) werden de Bataafse revolutionairen omschreven als 'wijsgerige dwepers onder dezelve brilleerde met hunne theoretische voorstellen, maar als de praktijk te passe kwam, als daadzaken van moed, fermiteit of onverschrokkenheid moesten uitgeoefend worden, rookten zij hunne pijp', p. 15.
- 50 Zie bijvoorbeeld: *Het gefolterd Nederland*.
- 51 *Brief over het vernietigen der Partijenschappen in ons Vaderland van K. aan P. Beide dissenters* (Amsterdam). Knuttel 23717.
- 52 Van Zanten, *Schielijk*, 40-45.
- 53 *De Herkaauwer*, deel 1, 2. In de 'korte voorafsprak aan den lezer' werd een fictieve redactie opgevoerd waarin redactieleden zaten die een goede opvoeding genoten hadden en die op grond van hun levenservaring een 'bedaardheid van geest' bezaten. De fictieve redactieleden stelden Kinker in staat de verschillende meningen die in de maatschappij bestonden, weer te geven en te becommenta-

riëren. De artikelen in het blad werden volgens de voorafsprak gevormd door het verslag van de vergaderingen van de redactie. Het blad werd uitgegeven van 1815 tot en met 1817, toen Kinker tot hoogleraar in Luik werd benoemd. Vanwege de groene kleur van het omslag, werd het tijdschrift de 'groene beul' genoemd. Zie voor de denkbeelden van J. Kinker: A. J. A. M. Hanou, *Sluiers van Isis. Johannes Kinker als voorvechter van de Verlichting, in de Vrijmetselarij en andere Nederlandse genootschappen, 1790-1845* (Deventer 1988).

- 54 *De Herkaauwer*, deel 1, 2.
- 55 'Zal het ondervondene ons van nut zijn, dan moeten wij het niet met de natte spons der loshoofdigheid uit ons geheugen wissen; maar, integendeel, met de grootste levendigheid voor den geest trachten te brengen: dit is toch de eenige weg, om door vroegere schade en schande wijs te worden (...)'. *Ibidem*, 3.
- 56 *Ibidem*, 29.
- 57 *Ibidem*, 31.
- 58 *Ibidem*, 87.
- 59 *Ibidem*, 167.
- 60 *Ibidem*, 171. Zie voor de plaats van koning Lodewijk Napoleon in de zwarte napoleontische legende na november 1813: Lok, 'De schaduwkoning'.
- 61 *De Herkaauwer*, deel 1, 164.
- 62 'Deze lastige kleinigheden [van het federalisme] bleven, hier meer, daar minder, in de reten en holligheden van de afbraak vastkleven, tot Napoleon de laatste hand aan het werk lag', *Ibidem*, 324.
- 63 *Ibidem*, 314.
- 64 'Maar wat valt er te *vergeven*? Sluit dit ongelukkigste woord, dat er voor de bevrediging der oude partijenschappen kon uitgedacht worden, geen vorstelijk regt van *clementie*, en dus ook van *inclementie*, ten aanzien van de vier doorworstelde tijdperken, in, waarvoor (...) geen zweem of schaduw heeft kunnen bestaan?' *De Herkaauwer*, deel III, 43.
- 65 *Ibidem*, 400.
- 66 *De Herkaauwer*, deel 1, 26.
- 67 Aerts, 'Staat in verbouwing', 57.
- 68 Fennekol aan Wiselius, 24 november 1813, *GAGN VI*, 1757.
- 69 Naber, *Overheersching en vrijwording*, 354.
- 70 Van Aylva aan de soeverein vorst, 6 december 1813, *GAGN VII*, 362-363 en Van Aylva aan de soeverein vorst, 15 december 1813, *GAGN VII*, 399.
- 71 Van der Hoop aan Falck, 17 januari 1814, *GAGN VII*, 464-465. De vraag of het 'gewone volk' minder tot 'vergeten' geneigd is dan de notabelen is een interessante kwestie die hier niet uitputtend behandeld kan worden omdat deze studie zich voornamelijk richt op de bestuurselite. Het lijkt er echter op dat de 'honnêtes gens', die volgens het toenmalige discours geleid werden door rede en bedaardheid, over het algemeen minder moeite hadden om van alliantie te wisselen dan de lagere bevolkingsgroepen, die eerder door de 'passies' zouden worden gedreven. Het vraagstuk van de 'windvanen' lijkt in eerste instantie dan ook een kwestie van de maatschappelijke elite. Het zou interessant zijn te onderzoeken of het patroon van opstandigheid en opruiing tegen het staatsoptreden zoals Joor heeft aangetoond, ook na 1813 werd voortgezet of dat november

- 1813 een cesuur vormt. Joors conclusie dat de opstandigheid vooral gezien moet worden als verzet tegen het proces van staatsvorming doet vermoeden dat er ook na 1813 een patroon van opstandigheid bestond. Joor, *De adelaar en het Lam* 681-683.
- 72 Zie het artikel 'De waare vrienden van Vaderland en Oranje', in: *De Herkaauwer* III, 385-400.
- 73 Ibidem, 385-386.
- 74 P. van Hoogstraten, *De waare vrienden van Vaderland en Oranje* (Den Haag 1817), iii. Knuttel 24457.
- 75 Van Hoogstraten, *Waare vrienden*, 43.
- 76 Ibidem, 14.
- 77 Ibidem, 51.
- 78 Ibidem, 17-18.
- 79 Ibidem, 20.
- 80 Ibidem, 15.
- 81 Ibidem, 28.
- 82 Ibidem, 37. C. van der Aa publiceerde al in 1806 een *Geschiedenis van het leven, character en lotgevallen van wijlen Willem den Vijfden* (Amsterdam 1806), waarin hij de onfortuinlijke laatste stadhouder rehabiliteerde.
- 83 Van Hoogstraten, *Waare vrienden*, 65-66.
- 84 Ibidem, 66-67. De relatieve ledigheid van Van Hoogstratens leven wordt bevestigd door zijn zeer korte lemma in Van der Aa's biografisch woordenboek. Vermeld wordt dat hij tot doctor in rechten promoveerde op de dissertatie *De bonorum publicatione*. Tijdens de omwenteling was hij lid van de Raad van de stad Den Haag. Volgens Van der Aa is *De waare vrienden van Vaderland en Oranje* de enige publicatie van Van Hoogstraten.
- 85 Van Hoogstraten, *Waare vrienden*, 24-25.
- 86 Ibidem, iv en 13.
- 87 *De Herkaauwer*, 11, 68-69.
- 88 Ibidem, 71.
- 89 Zie het lemma 'windvaan', 'weerhaan', en 'kameleon', in het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*.
- 90 C. Brandt, *Historie van het leven des beeren Huig de Groot* (Dordrecht en Amsterdam 1727), 235. Het zou interessant zijn te onderzoeken in hoeverre het windvanendiscours ook een rol speelde in de strijd tussen remonstranten en contraremonstranten tijdens het Twaalfjarige Bestand. Het citaat van Brandt doet vermoeden dat gematigde remonstranten door hun meer orthodoxe tegenstanders voor windvanen werden uitgemaakt.
- 91 Blauw aan Van Leeuwen, 25 november 1801, GAGN IV, 345-346.
- 92 'Men verstaet door Mantel-maekers, de leden van eene nieuwe *Neeringe*, die eerst opgekomen is ten tyde der Fransche Declaratien en Eeden. 'T Zyn mannen, die alles weten uyt-te-leggen, en den schyn geoorloft maeken.' *Een woordetje voor de Mantel-maekers* (z.p. 1815), noot 1.
- 93 Zie bijvoorbeeld de 'inleiding' van Van der Aa, *Geschiedenis van Willem den Vijfden*. De Amsterdamse historicus Wyger Velema maakte mij attent op het bestaan van een antiwindvanendiscours in het revolutionaire tijdvak voor 1813.

- 94 *Zwart register van Fransche wandaden*, 39.
- 95 N. C. Brinkman, *Op de terugkomst van Nêerlands jongelingen, uit de Fransche slavernij, eene voorspelling aan de hand van Jesaia. En eenige dichtregelen, aan de ver-raders, een aan de vrienden van het Vaderland* (Amsterdam 1814). Knuttel 23863.
- 96 *Zwart register van Fransche wandaden*, 10.
- 97 *Schets der gevolgen van den invloed der Franschen*, 17.
- 98 *Ibidem*, 18.
- 99 *Ibidem*, 17.
- 100 *Zwart register van Fransche wandaden*, 43.
- 101 Pamfletten waarin Van Ray werd bekritiseerd zijn onder meer: *Zwart register van Fransche wandaden*; D. van Staveren, *Iets dat men niet verwacht had, of de zuivere waarheid-spiegel voorgehouden aan sommigen regterlijke amptenaars van het Fransche schrik-bewind* (Amsterdam z.d.), Knuttel 23780; J. B. D. Wibmer, *Korte aanmerkingen omtrend het onderzoek aan het welk de Letterkundige Werken volgens het besluit van Buonaparte in Holland onderhevig waren* (Amsterdam z.d.), Knuttel 23781; *Politieke Catechismus*.
- 102 *Afbeelding van een drukpers, waarop zit een man met een paardenkop, die er door een kozak met een lans wordt afgestoten; er naast staan twee bevrijde drukkersgezellen* (Amsterdam bij J. Moonen jun.), Knuttel 23783. Zie ook: Joor, *De adelaar en het lam*, 534.
- 103 *Politieke Catechismus*.
- 104 Van Staveren, *Iets dat men niet verwacht had*, 24.
- 105 Ik heb dit toneelstuk niet kunnen achterhalen. Het enige toneelstuk over een kameleon dat ik heb kunnen vinden is: *Het Cameleon. Blijspel in vijf bedrijven*. Naar het Hoogduitsch van Heinrich Beck (Amsterdam z.d.). Goedgekeurd door de Keizerlijke censuur in 1812. Het betreft hier echter een romantische komedie over een meisje dat zich anders voordoet dan zij is om te voorkomen dat zij een ongewenst huwelijk moet aangaan. Deze komedie leert meer over standsverschillen dan over de politieke verhoudingen in de vroege negentiende eeuw.
- 106 Van Maanen aan de soeverein vorst, 30 juni 1819, NA, Staatssecretarie, inv. nr.5659.
- 107 *Een woordetje voor de mantel-maekers*, 8.
- 108 *Brieven van A. aan Z.*, 6-7.
- 109 *Ibidem*, 11.
- 110 *Ibidem*, 19-20.
- 111 *Ibidem*, 14. Zie ook: Lok, 'De schaduwkoning', 277 en 280.
- 112 Aan het einde van de tweede brief doet de anonieme schrijver enige uitspraken over zichzelf: hij zou nooit een post of een ambt onder een koninklijk of keizerlijk bewind hebben gehad noch een ambt ambiëren onder het nieuwe bewind. Hij achtte het slechts zijn plicht om 'de verraderlijke huichelaars die zich trachten in te dringen, en door duizenden middelen den soeverein te ver-raden om 's Vaderlandswille te ontmaskeren', Concept tweede brief van A. aan Z. (Handschrift UB Leiden, BPL 1040). Knuttel maakt uit deze woorden op dat niet Bilderdijk, maar Valckenaer de auctor intellectualis van de brief is aangezien Bilderdijk tijdens het Koninkrijk Holland bibliothecaris was. Deze zienswijze

is niet overtuigend: Bilderdijk kan zijn bibliothecarisschap niet als een politiek ambt beschouwd hebben of een selectief geheugen hebben.

- 113 J.A. Sillem, *Het leven van Mr. Johan Valckenaer (1759-1821)*, deel II (Amsterdam 1876), 346.
- 114 B. Luger, 'Willem Bilderdijk en Lodewijk Napoleon. Dichter en koning', in: Beliën e.a., *Nederlanders van het eerste uur*, 165-172.
- 115 *Napoleon. Ode* (Den Haag 1806). Knuttel 23296.
- 116 *Bonaparte, ode. Toegezongen aan den dichter van het dichtstuk getiteld: Napoleon, ode* (Amsterdam 1813). Knuttel 23597.
- 117 *Bonaparte, ode*, 7.
- 118 L.C. Luzac aan Johan Valckenaer, 11 december 1813, Collectie Luzac, BPL, 1040, UB Leiden. Ook opgenomen in *GAGN VII*, 814.
- 119 Valckenaer aan L.C. Luzac, 17 december 1813, *GAGN VII*, 815.
- 120 'Heden zijn alle boekverkopers en speciaal de drukkers op 't stadhuis ontboden, en door de gehele regering vermaand geworden zo min mogelijk geschriften te publiceren, geschikt om onze partijschap op te wekken, of nieuwe verbittering te veroorzaken.' L.C. Luzac aan J. Valckenaer, 16 december 1813, Collectie Luzac, BPL, 1040, UB Leiden. Zie ook de brieven tussen Luzac en Valckenaer in de *GAGN VII*, 829, 830, 831, 832, 833 en 834, p. 814-817.
- 121 Luzac aan Valckenaer, 16 december 1813, Collectie Luzac, BPL, 1040, UB Leiden.
- 122 Knuttel, *Catalogus*, 120.
- 123 [H. W. Tydeman], *Brieven van B. aan Y. over den brief van A. aan Z.* (Leiden 1813), 7-8. Interessant is dat B. de gevoelens van de Fransgezinden in termen van 'eer' beschrijft. Hieruit blijkt opnieuw de grote rol die 'eer' speelde in het maatschappelijke en publieke leven in de vroege negentiende eeuw.
- 124 *Brieven van B. aan Y.*, 9. De cursivering is van de schrijver van het pamflet.
- 125 *Ibidem*, 15.
- 126 *Ibidem*.
- 127 Eenzelfde mechanisme waarbij de felle contrarevolutionair gezien wordt als iemand die een revolutionaire stijl hanteert zien we bijvoorbeeld ook bij de Nederlandse reactie op de moord op August von Kotzebue: 'hoewel Kotzebue feitelijk de verdediger was van de gevestigde orde, ging zijn moordenaar Sand, de revolutionaire activist, gelden als de ware representant van het burgerlijk idealisme.' J. van Zanten, "Met verscheidende dolksteken afgemaakt". Moraal en politiek in de berichten over de moord op August von Kotzebue', in: *De Negentiende Eeuw* 27 nummer 1 (2003), 48.
- 128 [N. G. van Kampen], *Brief van C. aan X. over de brieven van A. aan Z.* (Amsterdam 1813), 8.
- 129 Aanwezig in de UB Leiden, collectie Luzac (BPL 1040).
- 130 Valckenaer schrijft over de tweede brief: 'het tweede baaltje coffijbonen ligt gereed ter verzending, indien de winkelier het hebben wil. Ik heb gewacht om te zien hoe het met Mollerus zal aflopen, alvorens die coffijbonen te laten branden.' Valckenaer aan Luzac, 17 december 1813, *GAGN VII*, 831 en 835. Dat Bilderdijk geenszins van plan was zijn strijdlust te laten varen tegen 'alles wat in 't Fransche bewind hatelijk, onderdrukkend en onlijdelijk was', blijkt uit zijn brief aan Wiselius van 1 september 1815, *GAGN VII*, 861.

- 131 Concept tweede brief van A. aan Z.
- 132 Roelevink, 'Hete adem en koude kermis', 24.
- 133 *Aan mijn landgenooten bij de landing van Napoléon* (Den Haag 1815), 17. Knuttel 23987.
- 134 *Aan mijn landgenooten bij de landing van Napoléon*, 19.
- 135 Historici zijn het niet eens over de vraag of het complot van Maas nu meer dan een 'wild avontuur van een onbesuisde eenling' was dat door de Franse autoriteiten is aangegrepen om het volk te kunnen tonen dat er bij opstand met harde hand ingegrepen zou worden of dat er daadwerkelijk sprake was van een uitgewerkt complot dat een serieuze bedreiging had kunnen vormen voor het Franse gezag in de Nederlandse departementen. Joor, *De adelaar en het lam*, 138-141, 211, 495-497, 665.
- 136 Van Zanten, *Schielijk*, 96, 97, 99, 100, 209. Zie voor Fallée tijdens de Inlijving ook: Kloek en Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 416-417.
- 137 Ook andere betrokkenen bij de samenzwering voelden de behoefte om hun visie op de gebeurtenissen op papier te zetten. Zie H. Lemon, *Iets over de nooit plaats gehad hebbende samenzwering te Amsterdam, februari 1813* (Amsterdam 1814). Knuttel 23897.
- 138 B. A. Fallée, *Mijne verantwoording aan het Volk van Nederland wegens de zoo veel gerucht gemaakt hebbende, zoogenaamde samenzwering in febr. 1813, voorgevallen binnen Amsterdam* (Amsterdam 1813), 1. Knuttel 23610.
- 139 Fallée, *Mijne verantwoording*, 3.
- 140 'Ik ben daar in de maand Junij 1813 te Hamburg aangekomen, de Maarschalk Prins van Eckmühl daar zijnde, en zoo als ik reeds gezegd heb, alles zelve en alleen uitvoerende, zoo is het hij ook alleen, welke geacht moet worden, het opperbevel te hebben uitgeoeffend, en ik heb mij alleen bij het uitvoeren zijner orders moeten bepalen. D. van Hogendorp, *Memorie van den generaal Graaf van Hogendorp ter wederlegging van de nadelige gerugten en lasteringen, dewelke in veele couranten, nieuwspapieren en blaauwe boekjes, tegen hem uitgestrooid zijn, gedurende hij gouverneur was van Hamburg, ten tijde van de belegering van die plaats* (Amsterdam 1814), 19-20. Knuttel 23887.
- 141 Dirk van Hogendorp aan A. R. Falck, 18 september 1814, GAGN, deel VII, 684.
- 142 'Pro Memoria van E. Maaskamp aan de Burgemeesters van Amsterdam', 6 februari 1814. Gemeente Archief Amsterdam, Archief gemeentelijke secretarie, inv.nr. 5181, 12. Met dank aan E. Koolhaas-Grosfeld.
- 143 B. Broos en E. Koolhaas-Grosfeld, 'Evert Maaskamp (1769-1834), Rembrandtbiograaf van het eerste uur, verguisd en vergeten', in: *Kroniek van het Rembrandtsbuis* (2004) 1-2, 43-44; H. A. Diederiks, 'Problemen rond Amsterdamse uitgevers', in: *Amstelodamum. Maandblad voor de kennis van Amsterdam* 55 (1968), 135-140.

VI EEN RITE DE PASSAGE

- 1 J.-Y. Piboubès, *Le serment politique en France 1789-1870* (Ongepubliceerde doctoraatsthese Universiteit van Paris I, 2003), 436.

- 2 Piboubès, *Le serment politique*, 393.
- 3 Ibidem, 393.
- 4 Waresquiel, *Restauration*, 27.
- 5 Pasquier, *Mémoires* II, 174-176.
- 6 T. Lentz, *Nouvelle histoire du Premier Empire*, deel 11: *L'effondrement du système napoléonien 1810-1814* (z.p. 2004), 563.
- 7 Jourdan, 'Un nouveau pacte social', 51-64.
- 8 Tekst van de Senaat van 3 april, geciteerd in: Lentz, *L'effondrement*, 566-567.
- 9 Verslag van de bijeenkomst van de Wetgevende Vergadering van 3 april 1814, AN AFV 3.
- 10 Brief van de voorzitter van de Senaat aan de leden van de voorlopige regering, 14 april 1814, AN AFV 3.
- 11 Geciteerd in: Lentz, *L'effondrement*, 574.
- 12 Geciteerd in: ibidem, 576.
- 13 Adhesie van de graaf de Bigot aan de voorlopige regering, 10 april 1814, AN AFV 3.
- 14 Adhesie van de Société d'Agriculture de Paris, 11 april 1814, AN AFV 3.
- 15 Adhesie van de graaf de Defermon, 11 april 1814, AN AFV 3.
- 16 Verzoek permissie hervatting werk van de graaf de Defermon, 13 april 1814, AN AFV 3.
- 17 *Le Conseil d'Etat*, 173.
- 18 Adhesie van Molé, 11 april 1814, AN AFV 3.
- 19 Réal aan Talleyrand, 12 april 1814, AN AFV 3.
- 20 Adhesie van Cambacérès, 10 april 1814, AN AFV 3.
- 21 Circulaire aan de commandant de place, de prefect en de onderprefecten van het department van de Aisne, datum onleesbaar, AN AFV 3.
- 22 Zie bijvoorbeeld de adhesie van de maître de requêtes Portal(is), 14 april 1814, AN AFV 3.
- 23 Adhesie van de graaf d'Audiffret, z.d., AN AFV 3.
- 24 Adhesie van Henri de Gestar, 24 mei 1814, AN AFV 3.
- 25 Ibidem.
- 26 'En perdant sa légitimité juridique (la 'preuve' par des titres) en 1790, l'ancienne noblesse se réfugie faute de mieux dans l'histoire et dans son histoire. Elle se lance à la poursuite d'un hypothétique mythe des origines familiales à coups de généalogie remaniées voir arrangées.' Waresquiel, *L'histoire à rebrousse-poil*, 141.
- 27 Zie bijvoorbeeld de verzoeken voor het verkrijgen van de 'waardigheid van Pair de France' in: AN AFV 3.
- 28 Brief van de graaf de Bondy zonder naam van de geadresseerde, 29 april 1814, AN AFV 3.
- 29 Adhesie van de baron de Micoud, 9 april 1814, AN AFV 3.
- 30 Adhesie graaf d'Audiffret, z.d., AN AFV 3.
- 31 Adhesie van Jean Pierre du Colombier, 9 april 1814, AN AFV 3.
- 32 Adhesie van de baron de Micoud, 9 april 1814, AN AFV 3.
- 33 Moreau de la Rochette aan Talleyrand, 14 april 1814, AN AFV 3.
- 34 Zie bijvoorbeeld: Oechslin, *Le mouvement ultraroyaliste*, 11-17.

- 35 Dit patroon van het herscheppen van persoonlijke herinneringen na politieke omwentelingen is ook terug te vinden in eerdere perioden in de geschiedenis. Zie voor heruitvinding van persoonlijke herinneringen na de Nederlandse Opstand: *Tales of the Revolt. Memory, Oblivion and Identity in the Low Countries, 1566-1700*. VICI-subsidieaanvraag (2007), J. Pollmann, Universiteit Leiden, 8.
- 36 In het archief AFV, de Secrétairerie d'Etat van de Restauratie, bevinden zich vele brieven op officieel briefpapier waarbij afwisselend de term 'koninklijk' en 'keizerlijk' met de hand is doorgestreept en vervangen door het andere predikaat.
- 37 Serna, *République des girouettes*, 168-174.
- 38 Appellius aan Talleyrand, 11 april 1814, AN AFV 3.
- 39 Ontslagaanvraag van I. J. A. Gogel aan Monsieur in zijn hoedanigheid als luitenant-generaal, 29 april 1814, AN AFV 3.
- 40 Brief van De Stassaert, 26 april 1814, AN FBI 173/20.
- 41 Celles aan Talleyrand, 16 april 1814, bijgevoegde notitie, AN AFV 3.
- 42 Geciteerd in: Naber, *Overheersching en vrijwording*, 264.
- 43 Amsterdam zou zijn neutraliteit pas op 24 november laten vallen en zich aansluiten bij het Algemeen Bestuur. Bij proclamatie door de commissarissen van het Algemeen Bestuur, J. M. Kemper en Fannius Scholten, op 25 november 1813, werd publiekelijk verklaard dat Amsterdam niet meer de derde stad van het Empire was. Naber, *Overheersching en vrijwording*, 315-317.
- 44 Geciteerd in Naber, *Overheersching en vrijwording*, 292.
- 45 Ibidem, 276.
- 46 'November 1813. Een handschrift van mr. Hendrik baron Collot d'Escury, heer van Heinenoord, meegedeeld door J. Steur', in: *BMHG* 27 (1963), 237. Met dank aan J. van Zanten.
- 47 Een andere verantwoording van een pinkenier is 'het verhaal van het gebeurde te Rotterdam in november 1813, opgesteld door F. Frets', NA, Staatssecretarie, inv.nr. 6119.
- 48 Collot d'Escury verklaarde zijn verlies van moed en zijn vlucht naar Engeland als volgt: 'En wat heeft dan die ontmoediging kunnen veroorzaken? De redenen zijn niet ver te zoeken. De omwenteling was begonnen zonder grond of hoop van eenen goeden uitslag, welke, naar menselijke berekeningen alleen door een Deus ex machina, door een louter toeval kon daargesteld worden. Alles wat men tot nu toe verrigt had was, gelijk uit dit verhaal genoegzaam blijkt, mislukt. Alle bezadigde en verstandige mensen, daaronder de vuurigste aanklevers van het Huis, ja de personele vrienden van den Prins, weigerden volstrekt eenig deel aan de onderneming te hebben. Amsterdam, het eenige rustpunt in geval men aan eigen krachten overgelaten werd, kleefde een voor de algemenen belangen doodlijk en gevaarvol systema aan, waarvan de regering dier stad niet af te brengen scheen. De begeleiders van zaken niet om in een zoo hopeloozen toestand het schip te sturen.', November 1813, 233.
- 49 Zie bijvoorbeeld de diverse brieven in het NA, Staatssecretarie, inv.nr. 6082.
- 50 Norman MacLeod aan de Prins van Oranje, 26 juli 1813, NA, Staatssecretarie, inv.nr. 6082.
- 51 W. M. Reddy beschrijft ook hoe in de Franse ministeries positieverbeteringen en loonsverhogingen beschouwd werden als een gunst die een minister aan de

- betreffende ambtenaar verleende, en niet als een recht waarop een ambtenaar op grond van rationele criteria als vlijtigheid en kundigheid aanspraak mocht maken. W.M. Reddy, *The invisible code. Honor and sentiment in postrevolutionary France 1814-1894* (Londen 1997), 154-159.
- 52 Six aan Repelaer, 26 december 1813, *GAGN VII*, 420-422.
- 53 Falck aan Wiselius, 10 december 1813, *GAGN VII*, 386.
- 54 Ampt aan het Algemeen Bestuur (geen datum), *NA*, Staatssecretarie, inv.nr. 6084.
- 55 Felicitaties van de administratie van de indirecte belastingen van het departement van de Dyle, Brussel 28 februari 1815, *NA*, Staatssecretarie, inv.nr. 6087.
- 56 Adhesiebetuiging van de adjunct burgemeester en de leden van de gemeenteraad van Leuven aan Willem I (geen datum), *NA*, Staatssecretarie, inv.nr. 6087.
- 57 Verschillende verschijningsvormen van de eed zijn terug te vinden in het Nabije Oosten in de Oudheid, in het middeleeuwse Japan en in de primitieve samenlevingen van Afrika. Zie de vergelijkende congresbundel uitgegeven door R. Verdier (red.), *Le serment*. Deel I: Signes et fonctions, deel II: Théories et devenir (Parijs 1991).
- 58 C. Langlois, 'Le serment révolutionnaire 1789-1791: fondation et exclusion', in: Verdier, *Le serment*, 389-390.
- 59 Langlois, 'Le serment révolutionnaire', 389-394.
- 60 Piboubès, *Le serment politique*, 109-110.
- 61 In 1819 bereidde een commissie de kroning van Lodewijk XVIII voor. Deze kroning zou een vereenvoudigde versie van het kroningsritueel van Lodewijk XVI zijn geworden, maar ze ging als gevolg van de gezondheidsproblemen van de koning en de moord op de Duc de Berry niet door. Lodewijks opvolger Karel X daarentegen liet zich in 1825 in de oude koningsstad Reims wel uitgebreid kronen. Deze kroning werd berucht doordat allerlei elementen van het Ancien Régime-koningschap als de ziekengenezing weer opnieuw werden geïntroduceerd. De kroning van Karel X droeg sterk bij aan de beeldvorming van het Restauratieregime als een reactionair bewind dat de erfenis van de revolutie ongedaan wilde maken. Annie Duprat, 'Le sacre de Charles X: justification et critiques', in: J.-Y. Mollier, M. Reid en J.-C. Yon, *Repenser la Restauration* (z.p. 2005), 69-86.
- 62 Mansel, *Louis XVIII*, 179.
- 63 Ibidem, 176-177; Piboubès, *Le serment politique*, 126-127. Volgens de Charte diende de koning echter wel de eed op de Charte af te leggen. In artikel 74 werd gesteld dat 'le roi et ses successeurs jureront, dans la solennité de leur sacre, d'observer fidèlement la présente Charte constitutionnelle', Rosanvallon, *Le monarchie impossible*, 257.
- 64 *Archives Parlementaires* XIII, 37.
- 65 Piboubès, *Le serment politique*, 158.
- 66 De afgevaardigde Dupont zette de formulering van de eed voor de zitting van 22 oktober 1814 op de agenda van de Kamer. Zie voor de discussie over de eedsformule in de Kamer van afgevaardigden tijdens de Eerste Restauratie: *Archives Parlementaires* XIII, 216, 289, 552-553, 655-657, 769.
- 67 Zie bijvoorbeeld het discours van afgevaardigde L'Asserat de Silans op 22 november 1814, in: ibidem, 655.

- 68 'Une monarchie tempérée, fondée sur des principes libéraux, confiée à cette illustre et ancienne famille pour laquelle le bonheur de la France est le vœu le plus cher, nous garantit l'extinction des partis. Tout nous fait espérer, tout nous assure que le serment proposé sera le dernier de tous.' Discours van de Pair Lemerrier op 13 december 1814, *Archives Parlementaires* XIV, 121.
- 69 Bij de opening van de eerste zitting van de Chambre des Pairs en de Chambre des Députés van de Tweede Restauratie op 7 oktober 1815, zwoeren de Kamerleden trouw aan de koning, de Charte constitutionnelle en de wetten van het Koninkrijk. *Archives Parlementaires* XV, 37.
- 70 Piboubès, *Le serment politique*, 162.
- 71 Bij installatie van de markies van Vallongues als burgemeester van Nîmes op 23 juli 1815 werd de oude formule van de eed gebruikt waarbij alleen trouw aan de koning werd gezworen. AN, archief ministerie van Binnenlandse Zaken, F 1 B1 inv.nr. 687.
- 72 Deze paragraaf is gebaseerd op de processen-verbaal van de installatie van de burgermeester en wethouders van de gemeente Beaucaire 2 november 1815, de burgemeester van Nîmes op 23 juli 1815, de burgemeester en wethouders van de gemeente Anduse op 22 juni 1816 en de burgemeester van Alais op 25 juni 1816. Alle te vinden in AN, archief ministerie van Binnenlandse Zaken F 1 B1 inv. nr. 687.
- 73 Piboubès, *Le serment politique*, 304-316. De eed zou de hele negentiende eeuw door de verschillende opeenvolgende regimes van ambtenaren en ambtsdragers gevraagd worden. De Derde Republiek schafte na 1870 de eed als een overblijfsel van een monarchaal verleden echter af.
- 74 Een van de eerste daden van de Nationale Vergadering op 1 maart 1796 was de instelling van een commissie die een eed zou gaan ontwerpen. Toch stond de eed in Bataafse Revolutie minder centraal dan de eed in de Franse Revolutie. Bataafse revolutionairen discussieerden bijvoorbeeld of er überhaupt wel een eed diende te komen. Uiteindelijk stelden ook de Bataafse revolutionairen een eed in omdat 'men bevonden had, dat het gros der menschen zig niet door eene bloote verklaring, maar wel door eenen eed verbonden rekende, en dat het thans de tyd niet was, om de banden, die de Burgers aan het bestuur verbinden moesten, los te maaken.' *Dagverhaal der handelingen van de Nationaale Vergadering*, deel 1, 8.
- 75 Zie hoofdstuk 11.
- 76 Bijlage 8: Acte van inhuldiging, NA, Staatssecretarie, inv.nr. 6054.
- 77 Verslag vergadering 2 mei, *Handelingen Staten-Generaal* 1814-1815, 1.
- 78 *Handelingen Staten-Generaal* 1815-1816, 3.
- 79 Ibidem, 4.
- 80 Kossmann, *De Lage Landen*, deel 1, 123-124. Zie voor De Broglie en Van Maanen ook hoofdstuk VII.
- 81 Zie bijvoorbeeld de vele berichten van C.F. van Maanen aan de koning in het jaar 1816 in het geheim archief van de Staatssecretarie. Uit de veelvoud en de lengte van de brieven over dit onderwerp bleek dat de koning het verzet van de katholieke Zuid-Nederlandse geestelijkheid tegen de ambtseed hoog opnam. NA, Staatssecretarie, geheim archief, inv.nr. 5654.

- 82 Zie brieven van de ministers van Binnenlandse Zaken en Justitie en van de directeur-generaal van de Katholieke eredienst van het jaar 1819 in het archief van de Staatsecretarie. NA, Staatsecretarie, inv.nr. 5660.
- 83 Church, *Revolution and red tape*, 23-45.
- 84 De Amerikaanse historicus W.M. Reddy beschrijft in zijn boek *The Invisible Code* hoe het functioneren van de Franse postnapoleontische bureaucratie bepaald werd door een 'gedemocratiseerd' eergevoel. Ook de lagere ambtenaren streefden eer na. Promoties werden niet volgens een rationeel systeem toegekend, maar naar gelang een ambtenaar al dan niet in overeenstemming met de erencode handelde. W.M. Reddy, *The Invisible Code*, hoofdstuk IV. Hoewel Reddy's these aantrekkelijk en vernieuwend is, is zijn bewijsvoering niet altijd even sterk.
- 85 De door Napoleon gestichte *Noblesse d'Empire* verschilde op cruciale punten van de Ancien Régime-adel. In de eerste plaats was de *Noblesse d'Empire* bedoeld als een nationale adel verbonden aan een nationale staat. Deze napoleontische adel kende geen eigen juridisch regime zoals dat voor de Revolutie bestaan had. De napoleontische adel opereerde in de gestandaardiseerde en gecentraliseerde postrevolutionaire staat en samenleving. De Ancien Régime-adel, daarentegen, was meer een lokale adel geweest die de belangen van de provincie ten opzichte van de koning had verdedigd. Daarnaast werd het instituut van de rijksadel niet gebaseerd op oude familienamen, maar kregen de nieuwe adellijken hun geprivilegieerde status door hun verdienste voor het vaderland. Ten slotte was hun adellijke status minder onaantastbaar dan onder het Ancien Régime; Napoleon had de rijksedelman gemaakt, maar kon hem ook breken. Absolute trouw aan het staatshoofd was een voorwaarde voor het behoud van adellijke titels. Om de voormalige revolutionairen niet al te zeer voor het hoofd te stoten, werd de term 'noblesse' niet gebruikt en alleen van erfelijke titels gesproken. J. Tulard, *Napoléon et la noblesse d'Empire* (Parijs, derde editie 2001). Zie ook: Piboubès, *Le serment politique*, 462.
- 86 'Charte Constitutionnelle du 4 juin 1814', in: Rosanvallon, *Monarchie impossible*, 257.
- 87 Waresquiel meent dat het beleid van de fusie van de elites die aan het begin het Restauratiebewind werd gevoerd in de jaren twintig onder Villèle omsloeg naar een beleid van uitsluiting. Hij toont dit aan voor de Chambre des Pairs. In dit licht moeten ook de pogingen van de regering Villèle gezien worden om in 1826 een majoratensysteem in te stellen voor de Pairie. Waresquiel, *L'histoire à rebrousse-poil*, 131-139.
- 88 Zie voor de adel tijdens de Franse Restauratie: D. Higgs, *Nobles in Nineteenth-century France. The Practice of Inegalitarianism* (Baltimore 1987); N. Petiteau, *Elites et mobilités: la noblesse d'Empire au XIXe siècle (1808-1914)* (Parijs 1997); E. de Waresquiel, *Un group d'hommes considérables: les pairs de France et la chambre des pairs de la Restauration, 1814-1831* (z.p. 2006).
- 89 Waresquiel, *Un groupe d'hommes considérables*, 90.
- 90 Onder de regering Villèle wordt de Chambre de Pairs vooral een instrument van het ultraroyalistisch streven naar de vorming van een nieuwe erfelijke landadel. Ibidem, hoofdstuk V.
- 91 *De adel* (Amsterdam 1809), 31. Deze anonieme brochure is volgens C. C. van

- Valkenburg geschreven door de advocaat Quirijn de Flines (1771-1847).
- 92 'Verslag vergadering maandag 18 april 1814' en 'verslag vergadering 17 juni 1814', NA, archief Raad van State, inv.nr 1 en inv.nr. 376.
- 93 Willems adelsbeleid was niet de eerste Nederlandse poging om een nieuwe adel te stichten. Ook koning Lodewijk Napoleon heeft een adel gesticht. Deze heeft maar korte tijd bestaan. Het voorbereidende werk was gedaan door een op 5 juli 1808 ingestelde 'commission spéciale de titres' onder leiding van Van Spaen van Hardestein. Op 22 april 1809 ondertekende de koning de wet op de adelstand. Op 1 oktober 1809 werd het Hoog Heraldiek College, de voorloper van de Hoge Raad van de Adel, ingesteld. Op 18 februari 1810 was onder druk van de keizer de wet van 22 april alweer ingetrokken. In de korte tijd dat de Lodewijksadel heeft bestaan, werden er 12 personen in de adelstand verheven. Zo werd admiraal Van Kinsbergen tot graaf van Doggersbank benoemd en C.H. Verhuell tot graaf van Sevenaer. M.A. Beelaerts van Blokland, 'Adelsbeleid en Adelsrecht voor 1813', in: *De Hoge Raad van Adel. Geschiedenis en werkzaamheden* (Den Haag 1966), 1-20.
- 94 C. C. van Valkenburg, 'Adelsbeleid sedert 1813', in: *De Hoge Raad van Adel*, 55-56.
- 95 Tussen 1815 en 1820 werden 313 Noord-Nederlanders in de Adelstand verheven, ingelijfd en erkend. Ter vergelijking: vanaf 1813 tot op heden zijn er in totaal 545 personen per koninklijk besluit in de adelstand benoemd. De meerderheid van de Nederlandse adelsverheffingen vond kortom plaats in de eerste vijf jaar van het koninkrijk. Valkenburg, 'Adelsbeleid sedert 1813', 60-61.
- 96 Het aantal erkende prerevolutionaire adelsgeslachten was in de Zuidelijke Nederlanden twee keer zo groot als in de Noordelijke Nederlanden. Deze onevenwichtige situatie werd echter hersteld door het grote aantal van verheffingen van niet-geadelden in de Noordelijke Nederlanden. Ibidem, 63.
- 97 Ibidem, 63.
- 98 'De oplossing werd hierin gevonden de betrokkenen in de Nederlandse adel te verheffen en hun daarbij gelijktijdig de gevraagde titel, de napoleontische dus, te verlenen, maar zonder dat daarmee enig verband gelegd werd.' O. Schutte, 'Het beleid tijdens het Koninkrijk der Nederlanden ten aanzien van de door Napoleon verleende titels', in: *Liber amicorum Jbr. Mr. C. C. van Valkenburg* (Den Haag 1985), 312. Volgens Schutte waren er 48 Nederlanders aan wie Napoleon een adelsstitel had verleend op grond van hun verdienste voor het Keizerrijk. Daarnaast waren er ook Nederlanders die volgens het decreet van 26 augustus 1811 op grond van hun prerevolutionaire adellijke afkomst tot de Noblesse d'Empire waren toegelaten. Deze tweede groep is in het artikel van Schutte buiten beschouwing gelaten. Niet iedereen van de 48 personen in de eerste groep is door Willem in de Nederlandse adelstand verheven: sommigen hadden niet om erkenning van hun adeldom gevraagd. Anderen hadden het wel gevraagd maar om verschillende redenen niet gekregen.
- 99 Deze paragraaf is gebaseerd op de artikelen van Paul Janssens, 'De restauratie van de adelstand in het koninkrijk der Nederlanden', in: *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis* (1981:3), 389-421 en idem, 'De politieke invloed van de adel in het Koninkrijk der Nederlanden', in: C.A. Tamse en E. Witte (red.), *Staats- en natievorming in Willem I's koninkrijk*, 98-121.

- 100 Zie het portret van E.-D. Pasquier in het Chateau de Sassy.
- 101 H. Pinoteau, *Etat de l'ordre du Saint Esprit en 1830 et la survivance des ordres du roi* (Parijs z.d.), 15-17.
- 102 Volgens G. Sanders was er weinig continuïteit tussen de ridderorden van Willem I en de napoleontische orden. Toen de Militaire Willemsorde werd ingesteld, was de Orde van de Unie alweer vijf jaar in onbruik. Willem gebruikte ook andere symbolen dan Lodewijk Napoleon voor zijn orden. Wel stelt Sanders dat de ridderorden van Lodewijk de overgang naar een modern decoratiestelsel vormen, met een ordenverband vastgelegd in statuten, met eigen functionarissen, ceremonies en uiterlijke verschijningsvormen. Ook hadden de napoleontische orden een belangrijke functie bij de eenwording van de staat en het helen van partijtwisten. In die zin was Willem wel degelijk een navolger van Lodewijk Napoleon en Napoleon Bonaparte. G. Sanders, 'De ridderorden van Lodewijk Napoleon', in: E. Koolhaas-Grosfeld e.a. (red.), *Lodewijk Napoleon en de kunsten in het Koninkrijk Holland. Nederlands Kunsthistorisch jaarboek 2005-2006* (Zwolle 2007), 58-60.
- 103 J.A. van Zelm van Eldik, *Moed en deugd. Ridderorden in Nederland. De ontwikkeling van een eigen wereld binnen de Nederlandse samenleving. Deel 1* (Zutphen 2003), 165.
- 104 J.A. van Zelm van Eldik, *Moed en deugd*, 163-189.
- 105 Ibidem, 204.
- 106 Ibidem, 199-206.
- 107 Brief 17 september 1815, NA, Staatssecretarie, inv.nr. 6140.
- 108 Brief Röell 14 september 1816, NA, Staatssecretarie, inv.nr. 6140. Zie voor verzoeken voor opnemng in de militaire Willemsorde ook inv.nr. 6141.

VII DIENAREN VAN HET RECHT

- 1 J.J.F. Wap, *Mr. Cornelis Felix van Maanen en Mr. Willem Bilderdijk. Eene historische bijdrage* (Grave 1840), 19.
- 2 Vreemd genoeg stelt Van der Horst dat het pamflet van Wap een positieve toon heeft ten aanzien van Van Maanen. D. van der Horst, 'Cornelis Felix van Maanen, dienaar van vele heren', in: *Hollands Historisch Tijdschrift*, jaargang 32 (Dordrecht 2000), noot 77.
- 3 *Mr. Cornelis Felix van Maanen en Mr. Willem Bilderdijk*, 21-22.
- 4 M.E. Kluit, *Cornelis Felix van Maanen tot het herstel der onafhankelijkheid. 9 september 1769-6 december 1813* (Groningen en Jakarta 1954). Besproken in C. Gerretson, 'De grote justicier. Cornelis Felix van Maanen', in: idem, *Verzamelde werken*, deel v Geschiedenis (1950-1953) (Baarn 1975), 379-381.
- 5 De uitzondering is de geschiedschrijving van Van Maanens rol in de taalpolitiek van Willem I: A. de Jonghe, *De taalpolitiek van koning Willem I in de Zuidelijke Nederlanden (1814-1830)* (Sint-Andries-bij-Brugge 1967). Veel primaire bronnen over Van Maanen zijn wel opgenomen door Colenbrander, die als archivaris Van Maanens archief ordende, in zijn *Gedenkstukken*.
- 6 Van der Horst, 'Cornelis Felix van Maanen, dienaar van vele heren', zie noot 77

- voor een overzicht van de geschiedschrijving met betrekking tot de nationale gezindheid van Van Maanen, en idem, 'C. F. van Maanen. Dienaar van het recht, wie er ook regeert', in: Beliën e.a., *Nederlanders van het eerste uur*, 185-194.
- 7 Gerretson, 'De grote justicier', 379.
- 8 Tijdgenoten Willem Bilderdijk, Gijsbert Karel van Hogendorp en Willem I vielen deze eer wel te beurt. Jan en Annie Romein, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen*. Deel III van de zeventiende tot de negentiende eeuw (Amsterdam, vijfde druk, 1946).
- 9 F. Guizot, *Des moyens de gouvernement et d'opposition dans l'état actuel de la France* (Parijs en Berlijn 1988), 60-61.
- 10 J.-P. Clément, 'Chateaubriand et Pasquier', in: *Bulletin Société Chateaubriand*, année 1999 (La Vallée-aux-loups 2000), 62.
- 11 L. Favre, *Estienne-Denis Pasquier. Chancelier de France 1767-1862. Souvenirs de son dernier secrétaire* (Parijs 1870), voorwoord.
- 12 Zie bijvoorbeeld J. Tulard, *Joseph Fouché* (z.p. 1998) en Waresquiel, *Talleyrand*.
- 13 Château de Sassy in Saint-Christophe-le-Jajolet, Normandië. De nakomelingen van Pasquier via zijn geadopteerde zoon Gaston d'Audiffret wonen nog altijd in het kasteel en beheren zijn archief.
- 14 A. B. Spitzer, *The French Generation of 1820* (Princeton 1987). De 'generatie van 1820' heeft overigens opvallend veel weg van de Amerikaanse generatie van '68 van de twintigste eeuw.
- 15 J. van Zanten onderscheidt reeds een groep mannen geboren tussen 1770 en 1790 die als generatie hun stempel drukten op de Restauratiepolitiek. Van Zanten, *Schielijk*, 14.
- 16 J. K. Kieswetter, 'Etienne-Denis Pasquier. The last chancellor of France', in: *Transactions of the American Philosophical Society* 67 (Philadelphia 1977), 5-7.
- 17 Kieswetter, *Pasquier*, 6-7.
- 18 Kluit, *Van Maanen*, 1-20.
- 19 Kieswetter, *Pasquier*, 8-10.
- 20 Archives de Sassy.
- 21 Geciteerd in Kluit, *Van Maanen*, 20-21.
- 22 Kieswetter, *Pasquier*, 12-14.
- 23 Ibidem, 15-56; J. Tulard, 'Une nomination de préfet sous l'Empire: le baron Pasquier à la préfecture de police', in: *Revue de l'Institut Napoléon* 70 (Januari 1959), 14-17.
- 24 Geciteerd in Kluit, *Van Maanen*, 390.
- 25 Ibidem, 389-392.
- 26 Van Hogendorp, *Gedenkschriften* IV, 190. Volgens Kluit bestond deze 'vertrouwelijkheid' tussen Van Maanen en Van Hogendorp, in tegenstelling tot de suggestie van Van Hogendorp, uitsluitend uit samenwerking in de zaak van de gardes d'honneur. Kluit geeft echter geen vermelding van de bronnen waarop zij deze conclusie baseert.
- 27 Van Maanen aan Röell, 22 november 1813, *GAGN* VI, 1740.
- 28 Zo meldde Van Haeften, rechter te Hoogeveen, aan Van Maanen dat in Meppel de rust was verstoord en een maire en zijn vrouw waren mishandeld. Van Haeften aan Van Maanen, 13 november 1813, *GAGN* VI, 1634.

- 29 Kluit, *Van Maanen*, 407-409.
- 30 Ibidem, 409.
- 31 Putseys aan Van Maanen, 22 november 1813, *GAGN VI*, 1743.
- 32 Geciteerd in Kluit, *Van Maanen*, 410.
- 33 Van de Schinne aan Van Maanen, 17 november 1813, *GAGN VI*, 1702; Warin aan Van Maanen, 17 november 1813, *GAGN VI*, 1704.
- 34 Kluit, *Van Maanen*, 409-413.
- 35 Van Maanen aan Van Nuhout, 19 november 1813, *GAGN VI*, 1735.
- 36 Besluit Algemeen Bestuur 1 december 1813, *NA*, archief ministerie van Justitie, inv.nr. 9.
- 37 Besluit soeverein vorst 12 december 1813, *NA*, archief ministerie van Justitie, inv.nr. 9.
- 38 Besluit soeverein vorst, 7 december 1813, *NA*, archief ministerie van Justitie, inv.nr. 9, besluit 13.
- 39 Provo Kluit aan Van Maanen 17 november 1813, *GAGN VI*, 1704.
- 40 Een voorbeeld uit de provincie van deze houding is de Groningse schoolopziener en latere hoogleraar Theodorus van Swinderen (1784-1851). In een op 26 november 1813 gepubliceerd pamflet riep Van Swinderen zijn landgenoten op tot eenheid, maar hij spreekt nog met geen woord over de Restauratie van de Oranjes. Een verblijf in het westen van het land in december en januari 1814 maakte hem duidelijk dat de Oranjes een prominente rol in het postnapoleontische Nederland zouden gaan spelen. In een latere publicatie steekt Van Swinderen dan ook de loftrumpet over de teruggekeerde stadhouderlijke familie. Von der Dunk, 'Van bonapartist tot orangist'.
- 41 Pasquier, *Mémoires* II, 218.
- 42 Ibidem, 239-240.
- 43 De tsaar had tegen Pasquier gezegd dat: 'je n'ai, (...), qu'un ennemi en France et cet ennemi c'est l'homme qui m'a trompé de la manière la plus indigne, qui a abusé de ma confiance, qui a trahi avec moi tous les serments, qui a porté dans mes États la guerre la plus inique, la plus odieuse. Toute réconciliation entre lui et moi est désormais impossible; mais je le répète, je n'ai en France que cet ennemi.' Ibidem, 246.
- 44 Ibidem, 261.
- 45 De informatie over de brief aan Napoleon is gebaseerd op Kieswetter, *Pasquier*, 37. Kieswetter baseert zich weer op de mémoires van Lavallette. Volgens Pasquier werd zijn brief naar Fontainebleau pas op 3 april verstuurd, na de bekendmaking van de afzetting van Napoleon door de Senaat. Pasquier zou gelogen kunnen hebben over de data juist omdat hij niet de indruk wilde wekken dat hij zijn eed van trouw geschonden had.
- 46 Zie voor een gedetailleerde beschrijving van het handelen van Pasquier tijdens de eerste week van 1814 en de discussie over het precieze moment van het overlopen, Kieswetter, *Pasquier*, 34-41.
- 47 Pasquier, *Mémoires* II, 269.
- 48 Kieswetter is van mening dat het verwijt van verraad onterecht is en dat Pasquier gedaan heeft wat redelijkerwijs van hem verwacht kon worden. Kieswetter, *Pasquier*, 46.

- 49 Pasquier, *Mémoires* 11, 272.
- 50 'Je tenais beaucoup à ce qu'aucune expression offensante ne se fit remarquer dans le langage que j'allais tenir'. Ibidem, 283.
- 51 'Je me décidai à faire connaître officiellement au public la ligne que je comptais suivre, les résolutions que j'avais adoptées.' Ibidem, 283.
- 52 Ibidem, 237.
- 53 Kieswetter, *Pasquier*, 43.
- 54 Pasquier, *Mémoires* 11, 260.
- 55 Colenbrander, *Ontstaan der Grondwet* 11, 37.
- 56 Ibidem, xxxii.
- 57 Zie voor Tartufferie tijdens de Franse Restauratie, Kroen, *Politics and Theater*, hoofdstuk vi.
- 58 In een brief aan de jonge J. R. Thorbecke ontkende Van Maanen dat hij wist van het bestaan van de twee eerdere schetsen. Van Maanen aan Thorbecke, 15 februari 1836, *Ontstaan der Grondwet* 1, 70.
- 59 Aan de vooravond van de omwenteling was Willem 1 eenzelfde opvatting toegedaan: 'Je tiens moi-même aux anciennes formes et ne désire que les modifications nécessaires pour éviter les anciens abus. (...) L'Union d'Utrecht et quelques instructions fournissent de bons matériaux.' De Prins van Oranje aan zijn moeder Wilhelmina, 10 maart 1813, in: Naber, *Correspondentie* v, 184.
- 60 'Aanmerkingen op de grondwet' (Memorie van toelichting op de Schets gedrukt voor de leden van de commissie en gelijk met de schets aan hen uitgedeeld), in: *Ontstaan der Grondwet* 1, 56-64.
- 61 'Aanmerkingen van Elout op de tweede redactie der Schets van Van Hogendorp', ibidem, 39-43. Zie ook: M. M. Lok, "Op een gelijksoortige klip schipbreuk leiden". De politieke argumentatie van voormalige napoleontische bestuurders in de grondwetscommissie van 1814', in: *Leidschrift* 19.3 (2004), 89-106.
- 62 In de bronnenuitgave *Ontstaan der Grondwet* is de informatie over de vergaderingen van de grondwetscommissie gebaseerd op drie verslagen: een officieel verslag dat alleen de uitkomsten maar niet de discussie weergeeft en de notulen van Röell en Van Maanen. De aantekeningen van beide mannen verschillen onderling aanzienlijk: die van Röell zijn meer uitgewerkt en geven meer aandacht aan de argumentatie. Die van Van Maanen zijn summier en staccato: wellicht typerend voor een drukbezette bestuurder die geen tijd heeft voor uitgebreide retoriek.
- 63 Verslagen van de vergadering van 27 december 1813 van Röell en Van Maanen, in: *Ontstaan der Grondwet* 1, 77-82.
- 64 Ibidem, 233.
- 65 Ibidem, 242.
- 66 Ibidem, 147.
- 67 Ibidem, 150.
- 68 Ibidem, 50.
- 69 Ibidem, 298.
- 70 Ibidem, 297.
- 71 De voorzichtige en onzekere opstelling van de Prins van Oranje blijkt bijvoorbeeld uit zijn brieven aan zijn moeder prinses Wilhelmina. Hij spreekt zijn ver-

- bazing uit over de steun die hij bij de bevolking geniet en die hij kennelijk niet verwacht had. Ook is de algemene wens dat hij soeverein vorst en niet stadhouder zou worden een verrassing voor hem. Uit alles spreekt een opmerkelijke bescheidenheid die niet lang zou duren: 'Mon unique but sera toujours de remplir le moins mal possible la place que le voeu national m'impose.' Brief 3 december 1813, *GAGN* VI, band 11, 1991. Zie voor de bescheiden opstelling van de prins na zijn landing ook de brieven van zijn zuster Louise. '(...) Il est aussi beau que rare de voir un Prince et une nation se disputer à qui aura *le moins* de pouvoir (...)', Prinses Louise aan Constant-Villars, 25 januari 1814, *GAGN* VII, 471.
- 72 Naber, *Correspondentie* v, 177 en 190.
- 73 Zie voor het gecentraliseerde karakter van de moderne Nederlandse staat: R. B. Andeweg en G. A. Irwin, *Dutch government and politics* (Basingstoke en Londen 1993), 159 en 163.
- 74 Testament de l'homme politique (1 juli 1862), Archives de Sassy.
- 75 Pasquier, *Mémoires* III, 2.
- 76 Pasquier, *Mémoires* IV, 8.
- 77 Pasquier, *Mémoires* III, 327.
- 78 'Il [de regering-Talleyrand] avait pour mission de rétablir l'autorité royale en France, de la faire triompher des préventions qui s'étaient élevées contre elle, de faire entendre à tous les partis des paroles de paix et de réconciliation. Obligé de souscrire à des mesures de sévérité que commandaient les circonstances, plus encore les passions dont il était environné, il s'appliqua à les renfermer dans les bornes de la plus absolue nécessité.' Pasquier, *Mémoires* III, 340.
- 79 Pasquier, *Mémoires* IV, 6.
- 80 'Ne pouvant s'établir dans les journaux placés sous la main du gouvernement, elle [de bandeloosheid van de pers] régnait avec une audace peu commune dans une foule de pamphlets qui semblaient n'avoir d'autre but que celui de souffler le feu et attiser les passions.' Pasquier, *Mémoires* IV, 217.
- 81 Zie voor de retoriek van de passies in zestiende-eeuws Frankrijk: M. Greengrass, *Governing Passions. Peace and Reform in the French Kingdom, 1576-1585* (Oxford 2007), 35-65.
- 82 Pasquier, *Mémoires* III, 55-60.
- 83 Ibidem, 3.
- 84 Van Maanen aan Olivier, mei 1819, *GAGN* VIII, 458.
- 85 Pasquier, *Mémoires* III, 357.
- 86 Audoor aan Van Maanen, 10 augustus 1819, *GAGN* VIII, 465.
- 87 Ongepubliceerde lezing E. de Waresquiel, colloquium Juste Milieu, Utrecht november 2004.
- 88 Pasquier aan de procureur-generaal van Grenoble, 8 september 1818, AN, archief ministerie van Justitie, inv. BB 18 1033, doss. 1633.
- 89 Rapport au Roi, 26 februari 1817, AN, archief ministerie van Justitie, BB 17a-17.
- 90 Prijsvraag van de procureur-generaal bij het Hof van Grenoble: Quels sont les moyens à employer après une longue révolution pour confondre tous les sentiments dans l'amour de la Patrie et du Roi. Aangeboden aan minister Pasquier op 11 september 1818. AN, archief ministerie van Justitie, BB 17b-1.

- 91 Deze informatie is mij mondeling verstrekt door de heer Carlier, conservator van het museum Fontainebleau, in Fontainebleau, Frankrijk.
- 92 Zie voor de koning als bron van recht: E. H. Kantorowicz, *The King's two Bodies. A Study in Mediaeval Political Theology* (Princeton 1957).
- 93 Het memorandum was opgesteld door zijn secretaris-generaal op het ministerie van Binnenlandse Zaken, P. de Barante. Aangezien het stuk in opdracht van Pasquier werd opgesteld kan aangenomen worden dat het een getrouwe weergave is van zijn ideeën. Pasquier, *Mémoires* 111, 382. De tekst is opgenomen in de *Souvenirs du baron de Barante*, deel 11 (Parijs 1892), 169-176.
- 94 Het politieke denken van Pasquier past goed in de door P. Serna beschreven these van 'la France de l'extrême centre'. Serna biedt in zijn boek *La République des girouettes* een alternatief voor het cliché van de Franse geschiedenis als een strijd tussen 'les deux France', dat van de revolutie en de contrarevolutie. Volgens Serna is er ook een politieke traditie die zich vanaf de Franse Revolutie als het politieke midden definieerde. Het pleidooi voor het politieke midden viel volgens Serna samen met de verdediging van het primaat van de uitvoerende macht. Serna laat zijn Frankrijk van het 'extreme midden' eindigen in 1815. De casus van Pasquier laat evenwel zien dat het Frankrijk van het extreme midden tot 1820 bleef bestaan.
- 95 In de jaren tot 1820 volgde de Chambre des Pairs in tegenstelling tot de Chambre des Députés doorgaans trouw het regeringsbeleid. De Kamer, voornamelijk bevolkt door de oude imperiale elite, steunde het moderate beleid van de regering-Richelieu en -Decazes ten opzichte van het revolutionaire en napoleontische verleden. Ook schaarden de meeste Pairs, voortkomende uit de napoleontische autoritaire traditie, zich achter het koninklijk prerogatief en de dominante rol van de uitvoerende macht. Zo steunden de Pairs de ontbinding van de ultraroyalistische Chambre introuvable in de zomer van 1816. Pas na de ultraroyalistische machtsovername in 1821 ging de Kamer meer de onafhankelijke rol spelen die haar door de grondwetmakers was toebedeeld. Onder leiding van Pasquier zouden veel Pairs zich verzetten tegen de ultraroyalistische koers van de regering-Villèle en het politieke centrum blijven verdedigen. De Pairs beschouwden zichzelf als de hoeders van de Charte tegen aanvallen van de ultraroyalisten. Waresquiel, *Un groupe d'hommes considérables*, hoofdstuk 1v.
- 96 H. van Stralen gebruikt de term 'zedelijkheid' bij de formulering van de criteria waar de leden van de notabelen aan moesten voldoen. H. van Stralen aan de soeverein vorst, januari 1814, NA, Staatssecretarie, inv.nr. 5654.
- 97 J. Droz, *Applications de la morale à la politique* (Parijs 1825), 228.
- 98 Pasquier, *Mémoires* 111, 368.
- 99 Kieswetter, *Pasquier*, 56.
- 100 Ibidem, 63.
- 101 Ibidem, 61.
- 102 Ibidem, 58.
- 103 Ibidem, 64. Pasquier werd in deze verkiezingen ook verkozen voor het departement Sarthe met 153 tegen 166 stemmen.
- 104 Zie voor deze complotten: Nagy, *Le romantisme en action*.
- 105 Kieswetter, *Pasquier*, 79-80. Pasquier besteedt in zijn *Mémoires* veel aandacht

aan het complot te Lyon. Kennelijk meent hij dat hij iets te rechtvaardigen heeft. Volgens Pasquier bestond in Lyon wel degelijk een complot, maar door een te grote aandacht van politie en justitie kreeg dit relatief kleine complot een veel groter belang. Uiteindelijk leidde het complot te Lyon er volgens hem toe dat er schade werd toegebracht aan het Restauratieregime omdat het leek alsof zij de situatie niet in de hand had en het land elk moment weer in opstand kon komen. Pasquier, *Mémoires* IV, 82.

- 106 Pasquier, *Mémoires* IV, 201.
- 107 Kieswetter, *Pasquier*, 81. Zie voor de Franse doctrinairen: A. Craiutu, *Liberalism under Siege. The Political Thought of the French Doctrinaires* (Lanham en Oxford 2003).
- 108 Kieswetter, *Pasquier*, 84.
- 109 Pasquier koos bijvoorbeeld voor deze handelwijze in zaak-Tabaret; *ibidem*, 84.
- 110 *Ibidem*, 77.
- 111 Deze benaming gaf Waresquiel aan Etienne-Denis Pasquier in een mondeling gesprek met de auteur.
- 112 ‘Presque tous les gouvernements avaient été conduits à prendre des mesures et à s’armer de précautions extraordinaires contre une agitation sourde dont ils avaient trouvé les indices certains. Ces alarmes avaient été exploitées par les partisans du pouvoir despotique, j’en conviens; il n’est pas vrai que sous les grands mots d’humanité, de liberté, de bonheur du peuple, on avait reconnu les menées du parti révolutionnaire, cherchant la ruine sociale; ainsi s’est arrêté un mouvement qui, en Europe, portait tous les gouvernements vers une amélioration progressive dans les institutions politiques et dans l’administration.’ Pasquier, *Mémoires* IV, 310.
- 113 Kieswetter, *Pasquier*, 91-92.
- 114 Het bestuurlijke ‘perpetuum stabile’ werd alleen tijdens de crisis van 1830 voor korte tijd door Willem uit zijn functies ontheven om na korte tijd opnieuw in dienst genomen te worden.
- 115 Van Maanen aanvaardde de functie van minister van Justitie formeel pas op 4 oktober 1815. Inventaris archief ministerie van Justitie in het Nationaal Archief, 32.
- 116 NA, archief ministerie van Justitie, inv.nr. 9, Besluit 15 december 1813.
- 117 NA, archief ministerie van Justitie, inv.nr. 10.
- 118 NA, archief ministerie van Justitie, inv.nr. 9.
- 119 Op 14 juli 1814 werd de veroordeling van Samuel Storij in 1804 door de militaire vierschaar vernietigd. NA, archief ministerie van Justitie, inv.nr. 10, Besluit 14 juli 1814.
- 120 Une capitaine belge aan Van Maanen, 10 juli 1816, *GAGN* VIII, 368.
- 121 Van Maanen en De Coninck aan de koning, 3 juli 1818, *GAGN* VIII, 442.
- 122 Besluit tot benoeming der commissie, 21 december 1813, *Ontstaan der Grondwet* I, 37. Zie verder voor het begrip ‘liberalisme’ in de Nederlandse context: Bieringa, ‘Vrijheid in het Nederlandse politieke vocabulaire’, 308-310.
- 123 Zie bijvoorbeeld de brief van Van Lens aan Van Maanen, 24 juli 1819, *GAGN* VIII, 464.
- 124 Philipse aan Van Maanen, einde december 1819, *GAGN* VIII, 483.

- 125 Van Maanen aan Fabius, 16 maart 1820, *GAGN VIII*, 494.
- 126 Daniels aan Van Maanen, 17 juli 1816, *GAGN VIII*, 369.
- 127 Colenbrander, *Willem I*. Eerste deel, 321-322.
- 128 Van Maanen klaagt bijvoorbeeld over de weinig actieve houding van De Thien-nes bij de bestrijding van de papenstreken. Van Maanen aan de koning, 24 augustus 1816, *GAGN VIII*, 378.
- 129 Van Maanen aan de Koning, 28 april 1816, *GAGN VIII*, 350.
- 130 Brief van Van Maanen aan de koning, 24 augustus 1816, *GAGN VIII*, 379.
- 131 Pasquier bekritiseert bijvoorbeeld de 'partisans du pouvoir despotique' die onder het mom van de dreiging van revolutionaire complotten repressieve maatregelen willen nemen. Pasquier, *Mémoires IV*, 310.
- 132 '(...) Daar ik het, naar de algemeenen regel, daarvoor houde, dat even gelijk de bedeeing des regts van allen politieken invloed vrij behoort te zijn, en des regters uitspraak door niets anders dan door zijne eigene overtuiging en de inspraak van zijn geweten behoort bestuurd te worden.' Van Maanen aan de koning, 3 juni 1816, *GAGN VIII*, 366. In tegenstelling tot het hier geformuleerde vrome uitgangspunt, zou Van Maanen zich de komende jaren zeer verbolgen tonen als rechters een hem ongevallige uitspraak deden.
- 133 *Ontstaan der Grondwet I*, 269.
- 134 Van Zanten, *Schielijk*, 104.
- 135 Van Maanen schrijft bijvoorbeeld over sommige leden van de Tweede Kamer: 'Waarlijk het is beklagelijk dat men, na eene ondervinding van zooveel jaren, niet geleerd en zich overtuigd heeft dat eene menigte hersenschimmige en ijdele theoriën, welke thans met meer doldriftigheid en onbeschaamdheid gedreven worden dan immers bevorens, op de verstoring van alle maatschappelijke orde en rust uitloopen, en niet anders dan kunstgrepen zijn waarvan kwalijkgezinden zich bedienen, om eenen staat van spanning, onrust en onzekerheid te doen ontstaan, waaruit zij door den tijd resultaten verwachten, welke ligtelijk kunnen berekend worden; het geschreeuw, gepraat en geschrift dier heethoofden verbreekt alle banden van den maatschappij; zij verbeelden zich bij uitsluiting eene algemeene kennis te bezitten; alle mogelijke vakken van staatsaangelegenheden en staatsbestuur zijn hunne gading, onverschillig of hun aanleg en ondervinding hen al of niet immer in de mogelijkheid heeft gesteld om over voorkomende zaken met eenige kennis te oordelen; en hunne redeneeringen, oordeelvellingen en beslissingen zijn niet zonder bepaald opzet in eenen stouten, forschen en meesterachtige toon vervat, omdat zij weten dat deze in staat is om bevreesde, kleinmoedige, flauwe en min doordenkende leden, welker getal maar al te groot is, te overmeesteren en te doen toegeven aan het geen zij listiglijk de publieke opinie noemen, maar in waarheid niets anders is dan de opinie van eenige weinigen.' Van Maanen aan Wautele, 11 februari 1820. *GAGN VIII*, 490.
- 136 F. R. Ankersmit, 'Tweeslachtigheid als deugd. Over Guizot en Tocqueville', in: idem, *De spiegel van het verleden. Exploraties 1: geschiedtheorie* (Kampen 1996), 146-147.
- 137 Zie bijvoorbeeld Van Zanten, *Schielijk*, 71.
- 138 Een mooie studie over de dominantie van recht en geschiedenis in de postre-

volutionaire samenleving is: D. R. Kelley, *Historians and the Law in Postrevolutionary France* (Princeton NJ 1984).

VIII HET ONTBREKENDE BEELD

- 1 Naast het monument op het Plein 1813 en de gedenknaald op het Scheveningse strand zijn er in Den Haag ook nog andere gedenktekens op Haagse lieux de mémoire van 1813 aangebracht. Op het woonhuis op het Lange Voorhout 19-23 van Leopold, graaf van Limburg Stirum, de gouverneur van Den Haag in november 1813 en op het bankgebouw op de plaats waar eerst het woonhuis van G. K. van Hogendorp stond op de Kneuterdijk zijn plaquettes aangebracht die tot doel hebben de voorbijganger aan de illustere bewoners te herinneren. *Den Haag 2000 Monumenten*. Uitgave DSO Monumentenzorg Den Haag (Den Haag 1999), 72.
- 2 P. Geyl, '1813 herdacht in 1863', in: idem, *Pennestrijd over staat en historie. Opstellen over de vaderlandsche geschiedenis aangevuld met Geyl's levensverhaal (tot 1945)* (Groningen 1971), 274-311; J. Drentje, *Thorbecke. Een filosoof in de politiek* (Oosterbeek 2004), 452-454; J. Schiferli, 'Een "Nationaal gedenkteken voor november 1813" (Den Haag 1863-1869)', in: *Nederlandsch Kunsthistorisch jaarboek* 34 (1983), 73-131; K.M.R. Stubbé, 'Het nationaal gedenkteken op Plein 1813 te 's-Gravenhage', in: *Jaarboek Die Haghe* (Den Haag 1991), 139-168; E. Hartsuijker, 'Eensgezind in eigen kring. Het probleem van de herinnering na vijftig jaar: Plein 1813 in 's-Gravenhage' in: *Script historisch tijdschrift* 27.4 (2006), 51-69.
- 3 In 1913 en 1963 leefde de herinnering aan '1813' veel minder in de publieke opinie. H. W. von der Dunk, 'Negentiendertien: verhinderde kentering', in: J. de Vries (red.), *Nederland 1913. Een reconstructie van het culturele leven* (1988), 17-21; H. te Velde, 'Nederlands nationaal besef vanaf 1800', in: T. Zwaan (red.), *Het Europees labyrint. Nationalisme en natievorming in Europa* (Amsterdam en Meppel 1991), 173-188. Zie voor 1963: J. C. Boogman, 'De bevrijding van 1813 in historisch perspectief', in: idem, *Van Spel en Spelers. Verspreide opstellen* (Den Haag 1982), 92-104 en P. B. M. Blaas, 'Epiloog. Nederlandse geschiedschrijving: 1945-1980', in: idem, *Geschiedenis en nostalgie*, 200.
- 4 Ook elders in Frankrijk zijn standbeelden te vinden van prerevolutionaire koningen die tijdens de Restauratie zijn opgericht. Zie bijvoorbeeld het standbeeld van Lodewijk xv in de kroningsstad Reims.
- 5 In 1945 werd de overgangspolitiek minder uitsluitend bepaald door individuen, en meer door hun inbedding in formele functies en instituties. N. Beyens, *Overgangspolitiek. Nederland en Frankrijk rond de Tweede Wereldoorlog* (ongepubliceerde dissertatie Universiteit van Amsterdam 2009).
- 6 Het tweezijdige karakter van het Restauratiebestuur en het overnemen van de napoleontische 'staatsmentaliteit' werd al geobserveerd door J. van Zanten, *Schielijk*, 100-105.
- 7 I. Berlin, 'Political ideas in the twentieth century', in: idem, *Four Essays on Liberty* (Oxford 1969), 40.

- 8 Zie bijvoorbeeld: J. Turpijn, *Mannen van gezag. De uitvinding van de Tweede Kamer 1848-1888* (Amsterdam 2008), 139-142.
- 9 Orion, *Nouveau dictionnaire des girouettes précédé de l'oubli en politique* (Parijs 1948).
- 10 J. Galtier-Boissière, *Le crapouillot, Dictionnaire des girouettes*, 2 delen, nr. 37 (1957).
- 11 Serna, *République des girouettes*, 531-535.
- 12 K.J. Frederiks, *Op de bres 1940-1944. Overzicht van de werkzaamheden aan het departement van Binnenlandse Zaken gedurende de oorlogsjaren* (z.p. en z.d.), 4-5. Met dank aan prof. dr. P. Romijn voor het ter beschikking stellen van zijn exemplaar.
- 13 'Hier is het parool: zelfs als door inlijving de onafhankelijkheid van het vaderland is ondergegaan, zich niet in de ambtloosheid terug te trekken, maar in het gareel blijven, om tot het uiterste trachten, de belangen van de bevolking bij den vreemden heerser voor te staan en te verdedigen en daardoor het volksbelang te dienen. (...) Deze uiterste consequentie echter daargelaten [de eed van trouw aan den vijand], past de door Thorbecke gegeven beschouwing geheel op de door mij gevolgde politieke lijn.' Frederiks, *Op de bres 1940-1944*, 102. Zie verder over Frederiks en zijn Napoleonliefde: Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 644-657.
- 14 A van der Zwan, *Hirschfeld. In de ban van de macht: biografie* (Amsterdam 2004), 299 en 393-399. Zie ook de kritische recensie daarvan van R. de Bruin in *Biografie bulletin* (zomer 2005), 44-54. Onlangs is ook verschenen: M. Fennema en J. Rhijnsburger, *Dr. Hans Max Hirschfeld. Man van het grote geld* (Amsterdam 2007).